303
1795

4

कुवलयानंद

Koowulya Nund.

॥ कुवलयानंदप्रारंभः २००० ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्रीगणेशायनमः॥ अमरीकबरीभारचमरीमुखरीकृतं॥ दूरीकरोतुदुरितंगौरीचरणपंकजं॥१॥परस्परतपःसंपत्फलायि
तपरस्परौ॥ प्रपंचमातापितरौ प्रांचौआयापतीस्तुमः॥२॥उद्ग्राह्ययोगकलया हृदयाब्जकोशंधन्यैश्चिरादपियथारू चि
गृह्यमाणः॥ यःप्रस्फुरत्यविरतंपरिपूर्णरूपःश्रेयःपरंरिरतुराश्चतिकंमकुंदः॥३॥ अलंकारेषुवालानांमवगाहनसि
द्धये॥ लक्षितःक्रियंतेतेषांलक्ष्यलक्षणसंग्रहः॥४॥येषांचंद्रालोकेदृश्यंतेलक्ष्यलक्षश्लोकाः॥ प्रायस्तएवतेषामितरेषां
लक्षिनवाविरच्यंते॥५॥उपमायत्रसादृश्यलक्ष्मीरुल्लसतिद्वयोः॥ हंसीवलघ्नतेकीर्तिःस्वर्गेगावृगाहते॥६॥यत्रोपमानोप
मेययोःसहृदयहृदयाह्लादिनचारुसादृश्यमद्भुततयोल्लसतिवंग्यमर्थांदाविनास्पष्टंप्रकाशतेतत्रोपमालंकारः॥ हंसीवेत्युदा
हरणं॥ इयंचपूर्णोपमेत्युच्यते॥ हंसीकीर्तिःस्वर्गेगावृगाहनमिवराश्वदृश्यतेतयोःउपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाकाचकानाचतु
र्णांमध्यादानात्॥यथावा॥ गुणदोषावुद्भावयतालंक्रियेदुष्टेवाविवेश्वरः॥ शिरसाश्लाघतेपूर्वंपरंकंठेनियच्छति॥७॥अत्रयद्यपिउपमा
नोपमेययोर्नैकःसाधारणोधर्मः॥उपमानेईश्वरेचंद्रगरलयोर्गृहणंउपादानं॥तयोर्मध्येपूर्वस्यचंद्रस्यशिरसाश्लाघनंवहनं॥उ
त्तरस्यगरलस्यकंठेनियमनंस्थापनेउपमेयबुधेगुणदोषयोर्ग्रहणंज्ञाने॥तयोर्मध्येपूर्वस्यगुणस्यशिरसाश्लाघनंशिरःकंपेनाभि
नंदनमुत्तरस्यदोषस्यकंठेनियमनंकंठादुपरिवाचानूद्घाटनमितिभेदात्॥तथापिचंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्चबिंबप्रतिबिंबभावेन
अभेदात्॥उपादानज्ञानादीनांगृह्यन्तेत्यकराद्दोषादानेनभेदाध्यवसायाच्चसाधारणधर्मतातिपूर्वस्माद्विशेषः॥वस्तुतोभिन्नयो
रपिउपमानोपमेयधर्मयोःपरस्परसादृश्यादभिन्नयोःसत्यगुणादानंबिंबप्रतिबिंबभावइत्यालंकारिकसमयः॥वर्ण्योपमानधर्मो
णामुपमावाचकस्यच॥एकद्वित्र्यनुपादानेभिन्नाकुलोपमाष्टधा॥८॥तद्विद्वोरीदृतुल्यास्याकपूरंतीदृगेमम॥कांत्यास्मरवधूयंती दृ
ष्टातन्वीरहोमया॥९॥यत्रयोमेलनंतत्रसाधोमेयश्चतद्धेतेः॥ तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं॥१०॥उपमेयादीनांचतुर्णांम
ध्येएकस्यद्वयोस्त्रयाणांवाप्रतिपादकशब्दाभावेनलुप्तोपमेत्युच्यते॥सान्वाष्टधा॥यथा॥वाचकलुप्ता॥धर्मलुप्ता॥धर्मवाच
कलुप्ता॥वाचकोपमेयलुप्ता॥उपमानलुप्ता॥वाचकोपमानलुप्ता॥धर्मोपमानलुप्ता॥धर्मोपमानवाचकलुप्ता॥चेति॥तत्रो
पमानलोपरहितास्त्वाद्यानेदास्तद्विद्वोरीत्यादिश्लोकेनप्रदर्शिताः॥तद्वेतोर्नेदमुत्तरश्लोकेन॥तद्विद्वोरीत्यत्रवाचकलोपः॥

३०२
१९९५

तद्विद्वगौरीत्यर्थेउपमानानिसामान्यवचनैरितिसमासविधायकशास्त्रंकृतः॥ इदंतुत्वास्येत्यत्रधर्मलोपस्त्वेषिकोनशास्त्रक
तः॥ कांत्याइदंतुत्वास्येत्यपिवक्तुंशक्यत्वात्॥ कर्पूरमिवआचरंतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः॥ कर्पूरमिवआचरंतीत्यर्थेविहितस्यकर्पूरवदानंदास्य
काचारार्थस्यक्विपःइवशब्देनसहलोपात्॥अत्रधर्मलोपस्त्वेषिकः॥नयनयोरानंदात्मकतयाकर्पूरंतीतितदुपादानस्यापिसंभवा
त्॥कांत्यास्मरवधूयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः॥अत्रकांत्यतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्यगम्यमान
यास्वात्मनउपमेयस्यसहोपमावाचकेनानुपादानात्॥सत्वेषिकः॥स्वात्मानंस्मरवधूयंतीत्यपमेयोपादानस्यापिसंभवात्॥का
कतालीयमीत्यत्रकाकतोत्पतनविषयेकाकतालसमवेतक्रियावृत्तिनीतेनकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकता
लमितिवाचेसामासाच्चतद्विषयादितिज्ञापकात्समासः॥उभयत्रोपमेयंक्रमेणस्यस्यक्वचिद्गमनंतत्रवरहसितव्या॥अवस्थानं
च॥तेनस्यतव्याश्वसमागमःकाकतालसमागमः सदृशइतिफलति॥ततःकाकतालमिवकाकतालीयमितिद्वितीयास्मिन्
वार्थेसमासाच्चतद्विषयादिति॥सूत्रेणइवप्रतिरूपतादित्यधिकारस्थेनछप्रत्ययःतथाचपतनदर्शितंतालफलंयथाकाकेनापभुक्त
एवंरूपादर्शनंक्षुभितदयातन्वीस्वेनापभुक्तमितदर्थः॥ यथाचात्रकाकागमनंतालपतनसमागमरूपस्यकाकक्रतुतालीभा
गरूपस्यचोपमानस्यानुपादानात्॥प्रययार्थोपमायाउपमानलोपः॥समासार्थेपमायांवाचकोपमानलोपःसर्वोपयंलोप
श्चेत्यत्रयविधायकशास्त्रंकृतः॥अवितर्कितसंभवमितिसाधारणधर्मस्यानुपादानंप्रययार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः समास
र्थोपमायांधर्मोपमानवाचकलोपइतिसूक्ष्मदृशाविधानव्यं॥तथाउदाहरणांतराणिविस्तरभयान्नलिख्यंते॥उपमानोपमेय
लयदेकस्यैववर्णनंः॥ इंदुरिंदुरिवश्रीमानित्यादौनंदनन्वयः॥९॥एकस्यैववर्णनंउपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः॥वर्ण्यमा
नमपिस्वस्यस्वेनसाधर्म्येणान्वेतीतिव्युत्पत्तेः॥अनन्वयिनोप्यर्थस्यान्विधानंसदृशांतरव्यवच्छेदनानुपमेयत्वख्यातनायाइंदु
रिंदुरिवश्रीमानित्यत्रेंदुश्रीमत्वचंद्रस्यनान्यःसदृशोस्तीतिसदृशांतरव्यवच्छेदोलक्ष्यतेतत्रश्वसनापिसादृश्यासंभवाद
नुपमेयत्वपर्यवसाने॥यथावा॥गगनंगगनाकारंसागरसागरोपमः॥रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव॥१०॥पूर्वोदाहरु
णश्रीमत्वस्यधर्मस्योपादानमिति॥इंदुगगनादिषुचपुल्यादधर्मस्यतन्नास्तिइतिविशेषः॥पर्यायेणद्वयोस्त्रयाणांवाप्रतिपादकशब्दाभावेन

पमा मता॥ धर्मोर्थइव पूर्णश्रीरर्थोधर्मइवत्वयि॥१३॥ द्वयोःपर्यायणोपमानोपमेयत्वकल्पनंतृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थं॥ धर्मा र्थ
योर्हिकस्यचित्कनचित्सादृश्यवर्णितस्यार्थेनेनसादृश्यमर्थतःसिद्धमपिमुखतोवर्ण्यमानंतृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थंफलति॥ यथा
वा॥ खमिवलंजजलमिवखंहंसश्चंद्रइवहंसश्चंद्रः॥ कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणिकुमुदानि॥१४॥ पूर्वत्रपूर्णश्रीरिति ध
र्मउपात्तःइहनिर्मलत्वादिधर्मोनोपात्तइतिनेदमुदाहरणद्वयेपिप्रस्तुतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनंराज्ञिधर्मार्थसमृद्धः इ
रद्गिगनसलिलादिनैर्मल्यस्यचवर्णनयित्वात्॥ आस्तांप्रस्तुतयोरेषासंभवति॥ यथावा॥ गिरिवगजराजोयंगजराजइवोच्चकै॥
र्विभातिगिरिः॥ निर्झरइवमदधारामदधोरेवास्यनिर्झरःस्रवति॥१५॥ प्रतीयमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं॥ खद्रोचनसमंपश्चत्व
द्मुखसदृशोविधुः॥१६॥ प्रसिद्धोपमानोपमेयप्रातिलोम्यात्प्रतीपं॥ यथावा॥ यच्चन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिंदीवरंमेघैरंतरि
तः॥ प्रियेतवमुखछायानुकारीशशी॥ येपिखद्गमनानुसारिगतयस्तेराजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिदैवेननक्षम्यंते
१७॥ अत्रोपमेयत्वान्नेनवर्ण्यस्यानादरश्चतत्॥ अलंगवर्ण्येतवकांताचंद्रोपितादृशः॥१८॥ असत्कल्पगुणतयावर्ण्यमान
स्यखसादृश्यमसहमानस्योपमेयंकिंचित्प्रदर्श्यतावतातस्यतिस्कारोद्वितीयंप्रतीपंपूर्वस्मादपिविशिष्यतिविशेषत्वशात्की॥ य
थावा॥ गर्वमसंभाव्यमिमंलोचनयुगलेनकिंवहसिनेंद्र॥ संतीदृशानिदिशिदिशिसरःस्वननुनीलनलिनानि॥१९॥ वर्ण्योप
मेयत्वान्नेनतथान्यस्योपनादरः॥ कःकोयंदर्पस्तेमृगेलतुल्यास्संतिहिस्त्रियः॥२०॥ असत्कल्पगुणतयाकचिदप्युपमानत्वमव
सहमानस्यअवर्ण्यस्यवर्ण्यमुपमेयंपरिकल्प्यतावतातस्यतिरस्कारःपूर्वप्रतीपंवैपरीत्येनतृतीयंप्रतीपं॥ यथावा॥ अहमेवगुरुः
स्कारुणानामितिहालाहलमास्मतातदृश्यः॥ नुसंतिन्नवादृशानिभूयोन्यवनेसिन्वचनानिदुर्जनानां॥२१॥ वर्ण्येनान्यस्योपमा
यामानिष्पत्तिवश्चश्चतन्मुधापवादोमुग्धासित्वन्मुखालंकिलोबुजं॥२२॥ अवर्ण्येवर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनं॥ पूर्वेभ्यउत्कर्षशा
लिचतुर्थंप्रतीपं॥ उदाहरणंमुधापवादइत्यत्रोपमित्यनिष्पत्तिरुक्ता॥ यथावा॥ आकर्णयसरोजाक्षिवचनीयमुदंमुखि॥श
शोकलवक्षणपामेरुरुपमीयते॥२३॥ प्रतीपमुपमानस्यकेमर्थ्यमपिभज्यते॥ दृष्टंचेद्दृदनंतस्याःकिंपद्मेनकिमिंदुना॥२४॥ उपमे
यस्योपमानत्रयोजकपूर्वहेतूनोपमानप्रातिलोम्यात्पंचमंप्रतीपं॥ यथावा॥ तदोजसःतद्यशसःस्थितावियोद्यतिचित्तकुरुतय

304
1995

दायदा॥ तनोतिभानोःपरिवेषकैतवान्ददाविधिःकुंडलतांविधोरपि॥२५॥ केचिदनन्वयोपमेयोपमांप्रतीपानोपमाविशेषत्वेनतद्
तन्नावमन्यंते॥ अन्येतुपंचमंप्रतीपप्रकारमुपमानास्येपरूपत्वादास्येपालंकारमाहुः॥ विषय्यनेदताद्रूप्यरंजनंविषयस्ययत्॥ रूपकं
ततत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुन्नयोक्तिभिः॥२६॥ अयंहिधूर्जटिःसाक्षाद्येनदग्धाःपुरःक्षणात्॥ अयमास्तेविनाशंकस्तानयीकंविलो
चनं॥२७॥ शंकविश्वमयंपश्यन्सत्यसमदृष्टितां॥ अस्यामुखेंदुनालक्ष्येनेनानंदकिमिंदुना॥२८॥ साध्वीयमपरालक्ष्मीरमृधा
सागरोदिता॥ अयंकलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोतिरिच्यते॥२९॥ विषय्युपमानभूतंपश्चादि॥ विषयस्तूपमेयंवर्णनीयंमुखादि॥ विषयि
णोनेदेनताद्रूप्येणचविषयस्यरंजनंरूपकं॥ अन्यरूपेणरूपनतःकरणात्॥ तच्चकचित्प्रसिद्धविषय्यनेदेपर्यवसितंकचिद्धेदप्रतीय
मानएवतदीयधर्मारोपमात्रेपर्यवसितंततश्चरूपकंतावत्द्विविधं॥ अनेदरूपकंताद्रूप्यरूपकमिति॥ द्विविधमपिप्रत्येकंत्रिविधं
प्रसिद्धविषयाधिक्यवर्णनेनतन्न्यूनत्ववर्णनेनअनुन्नयोक्त्याच॥ एवंरूपकंषड्विधं॥ अयंहासादिसार्धश्लोकेनानेदरूपकाणि॥ अ
स्यामुखेंदुनेत्यादिसार्धश्लोकेनताद्रूप्यरूपकाणिचाधिक्यन्यूनत्वानुन्नयोक्त्युदाहरणानि॥ येनदग्धाइतिवि
शेषणेनवर्णनीयराज्ञिप्रसिद्धशिवानेदानुरंजनाच्छिवस्यपूर्ववस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायांन्यूनत्वाधिक्यवर्णनाच्च
मत्कारकारी॥ नुन्नयानेदेनरूपकमाद्यं॥ तृतीयलोचनग्रहणोक्त्यापूर्ववस्थातोन्यूनतादर्शनान्न्यूनानेदरूपकंद्वितीयं॥ न्यूनत्ववर्णो
नमप्यनेदादाद्योपपादकत्वाच्चमत्कारकारि॥ विषमदृष्टित्वपरित्यागेनजगद्रक्षकत्वोक्त्याशिवस्यपूर्ववस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थ
यांउत्कर्षविभावनादधिकानेदरूपकमिदंतृतीयं॥ एवमुन्नत्वताद्रूप्यरूपकोदाहरणेषपिक्रमेणानुन्नयान्यूनाधिकभावाउन्नेया
श्चनेनेवक्रमेणोदाहरणांतराणि॥ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसैकतेस्मिन्शरण्यावादधुतचिरतरमभूस्सिद्धयोःकयोश्चित्॥ एकोव
क्त्रिप्रथमनिहतंकेटनंकंसमन्यस्त्वंसत्वंकथयनगवनूकोहतस्तत्रपूर्वं॥३०॥ अत्रसत्वमित्यनेनकंसकेटन्योर्हंतागरुडध्वजस्त
त्तादात्म्यंवर्णनीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यतेप्रतिकंसकेटन्योर्वधयोर्वीर्यप्रश्नव्याजेननत्तादात्म्यदृढीकरणात्तावद्वस्थातउत्कर्षापकर्ष
योरविभावनाच्चानुन्नयानेदरूपकं॥ वेधाद्वेधान्मंचकेकांतासकनेकपुंच॥ तासुतेषुप्यनासन्नःसाक्षाद्भोगीनराहतिः॥३१॥ अत्रसा
क्षादितिविशेषणेनविरक्तस्यप्रसिद्धस्यशिवतादात्म्यमुपदिश्यनराहतिरितिदिव्यमूर्तित्वैकत्यप्रतिपादनान्न्यूनानेदरूपकं॥ त्वय्या

३

गतेकिमितिवेषतएषसिंधुस्त्वंसेतुमंथस्तरेः किमंसोविनेति॥ द्वीपांतरेपिनहितेस्यवरांवदोद्यत्वारोजपुंगवनिषेवतएवलक्ष्मीः॥३२॥अत्रयंसेतुमंथस्तरितिसेतारस्तंतमंथनस्यचकर्त्रापुरुषांतमनवणीतीयस्यतादात्म्यमुक्तातथापित्वद्रागमनंसेतुबंधनायामंतमंथनायवेतिसमुद्रेणवाज्ञेतव्यं॥ द्वीपांतराणामपित्वद्वरागतत्वेनपूर्ववतद्वीपांतरेजेतव्यानावाप्तालक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्तयाभावाच्चेतिपूर्ववस्तातउत्कर्षविनाभावनादधिकारूपनेदकं॥किंपश्यस्मरचिंनहंतिनयनानंदंविधत्तेनकिंदृष्ट्वाश्लेषकेतनस्यकरतेनालोकमात्रेणकिं॥वक्त्रेदोतवसंत्ययंयदपरःशीतांशुरुन्नेतेदर्पःस्यादमतेनचेदिहतदप्यस्यैवबिंबाधरे॥३३अन्यापरःशीतांशुरित्यनेनैववक्त्रेदोःप्रसिद्धचंद्रादुरमाविष्कृत्यप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनोनोत्कर्षापकर्षयोरदर्शनादनुन्नयताद्रूप्यरूपकं॥अचतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः॥अनालक्षोचनःशंभुर्नगवान्बादरायणः॥३४॥अत्रब्रह्मादावपरइतिविशेषणात्त्रिषुमिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविनावितातचतुर्वदनत्वादिवैकल्यंचोक्तमितिन्यूनताद्रूप्यरूपकं॥इदंविशेषोक्तेरुदाहरणमितिवामनमतं॥यदाह॥एकगुणहानेरन्यगुणसाम्यादौविशेषोक्तिरिति॥किंमसृणिग्लपितजडमन्यसमयिनिमज्जतुनीमसृतामनः॥ममविलश्रुतिमाहतदर्थिकांक्षमखंडुपरांविबुधःस्मरः॥३५॥अत्रदमर्थेनीलतचंद्रोपालंनेप्रसिद्धचंद्रोननिर्याणकालिकमनः॥प्रवशाश्रुतितात्पर्यविषयःकिंतुनलमखचंद्रएवेततोस्याधिक्यप्रतिपादनाधिकताद्रूप्यरूपकं॥रूपकस्यसावयवत्वनिरवयवत्वादिनेदप्रपंचनंतुचित्रमीमांसायांद्रष्टव्यं॥परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मना॥प्रसन्नेनदृगब्जेनवीक्षतेमदिरेक्षणा॥३६॥यत्रोरीप्यमाणोविषयीकिंचित्कार्योपयोगित्वेननिबध्यमानःस्वतस्तस्यतदुपयोगित्वासंभवाल्लक्षणार्थात्मतापत्तिमपेक्षतेतत्रपरिणामालंकारः॥तत्रोदाहरणंप्रसन्नेनेति॥अत्रेह्यब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वंनिबध्येतनतुदृग्मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात्॥नचोपमितसमासाश्रयेणदृगब्जमिवेतिपूर्वपदार्थप्राधान्यमस्त्विति वाच्यं प्रसन्नेनेतिसामान्यधर्मप्रयोगादुपमितंव्याघ्रादिनिःसामान्यप्रयोगइतितद्प्रयोगएवोपमितसामान्यानुशासनात्॥अब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वंनस्वातंत्र्येणवतिइत्यतस्तस्यप्रकृतदृगात्मनापरिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः॥यथावा॥तीर्त्वाभूतेशमौलिस्थजममरधुनीमात्मनोसौतृतीयस्तस्मैसोमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानोतरंनाविकाय॥व्याभग्नाह्यस्तनीनिःशंवरयवतिनिःकोतुकी

३

311
1995

दंचदृशंकृष्णादुच्चीयमानःक्षणमचलमथोचित्रकूटंप्रतस्थे॥३७॥अत्रारोप्यमाणभ्रातरसौमित्रिमंत्रीरूपताप्त्यागुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी॥नस्वात्मनागुहस्यरघुनाथैकप्रसादोपेक्षकत्वेनवेतनार्थित्वाभावादितिपरिणामः॥बहुनिर्बहुधाद्वेत्यादिकस्यादेखरश्चेतस्त्रीनिकामार्थिनिःस्वदुःकालःशत्रुनिरक्षसः॥३८॥यत्रनानाविधधर्मयोग्यमेकंवस्तुतथर्मयोगरूपनिमित्तंनेदानेकयहीनानेकधोल्लिख्येततत्रोल्लेखः॥अनेकधोल्लेखनरूप्यार्थित्वनयादिकंयथाहेप्रयोजकं॥रूचिरभिरतिः॥अर्थित्वंलिप्सानीतिर्नेयं॥स्त्रीनिरित्याद्युदाहरणं॥अत्रैकएवराजासौदर्यवितरणपराक्रमशौर्यकीर्तिस्त्रीनिरार्थिनिःप्रत्यर्थिनिश्चरूप्यार्थित्वंनयेःकामकत्यतरत्कालरूपोदृष्टः॥यथावा॥जगन्नातेतिदृष्टान्निःश्रीकांतइतियोवतेः॥यथास्खलितश्चबालानमिदृष्टःशोरिःसकौतुकं॥३९॥अत्रयस्ततथानीतंनक्रंगजेत्वरयात्रायंतमसोयमादिपुरुषोनमरतिदृष्टान्निःसंसारनीत्यातदनयार्थिनीनिः॥दृष्टोयंमथुरापुरंप्रविशति दृष्टःयस्तथाचंचलत्वेनप्रसिद्धायाःश्रियोपिकामोपचारवेदग्ध्येननित्यंवल्लभःयंसोरिंयुवतियवतिसमूहेःसाकूतंदृष्टः॥बालानिस्कंधात्यगतरूपवेषालंकारदशानामत्रालक्षसान्निर्यथावस्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिबहुधोल्लेखः॥पूर्वकामलताद्योरोपरूपकसंकीर्णः॥अयंतुश्लेषइतिनेदः एकेनबहुधोल्लेखेप्यसोविषयनेदतः॥गुरुर्वंचस्यर्जुनोयंकौंतीभीष्मःशरासने॥४०॥गृहीत्वनेदानीवेपिविषयनेदाद्बहुधोल्लेखनादसौउल्लेखः॥उदाहरणंश्लेषसंकीर्णवचोविषयेमहानुपटुरितिवत्॥बृहस्पतिरित्याद्यर्थांतरस्यापिक्रोडीकरणात्॥स्मृद्धेयथा॥अहरींकुचयोःश्रोणंवलग्नेविपुलंचक्षुषिविस्तृतंनितंबे॥अधरेरुणमाविरस्तचित्तेकरुणारागःलिकपालिनागधेयं॥४१॥स्यात्स्मृतिर्भ्रांतिसंदेहैस्तदंगलक्षितत्रयं॥पंकजंपश्यतःकांतामुखंमेगाहतेमनः॥४२॥अयंश्रमनमधुपस्तन्मुखंवेतिपंकजे॥पंकजेवासकृद्धांशुर्वेत्यस्माकंभ्रमेतमनः॥४३॥स्मृतिर्भ्रांतिसंदेहैःसादृश्येनिबध्यमानैः॥स्मृतिमान्भ्रांतिमान्ससंदेहइतिस्मृत्यादिपादोक्तिभेदालंकारत्रयंनवति॥तच्चक्रमेणोदाहृतं॥यथावा॥दिव्यानामपिरूपविस्मयांपुरस्तादंभस्तःस्फरदरविंदचानहसां॥उद्दीप्तश्रियमेवकांचिदुत्तरं तीमसाधीजलनिधिमस्यानस्यशोरिः॥४४॥पूर्वत्रस्मृत्युदाहरणमत्रमसेयंस्मृतिः॥अत्रसदृशालक्ष्मीस्मृतिपूर्वकंतत्संबंधिनीजलनिधिमथनस्यापिस्मृतिरितिभेदः॥पलाशकुसुमभ्रांत्याशुकतुंडउपतस्थिवान्॥सोपिजंबूफलभ्रांत्यातमलिंधनुरुच्छति॥४५॥अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनःपूर्वस्माद्विशेषः॥जीवनंयहणेनभ्रांतेर्लाघवं

स्तनताःस्थि॥किंकनिष्ठाःकिमज्येष्ठाघटीयंत्रस्यदुर्जनाः॥४६॥पूर्वोदाहृतसंदेहःप्रसिद्धकोटिकः॥अयंतुप्रसिद्धकोटिकइतिभेदः॥सु
द्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थोधर्मनिन्हवः॥नायंसुधांशुःकिंतर्हिव्योमगंगासरोरुहं॥४७॥वर्णनीयवस्तुनितरसद्धर्मारोपफलकस्तदी
यधर्मनिन्हवःकविमतिविकासात्प्रसिद्धधर्मांतरस्यापिनिन्हवःशुद्धापन्हुतिःयथाचंद्रेद्युनदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्यचंद्रत्व
स्यापन्हवः॥यथावा॥अंकेकपिराशंकिरजनिधयकंपेरमनिरसारंगंकतिचित्रसजगदिरंभूछायंमछन्येरं॥इंदोयदिलंतंद्रनीलशकं
लश्यामंदरीदृश्यतेतत्सांद्रनिशिपीतमंधतमसंकुक्षिस्थमाचक्ष्महे॥४८॥अत्रोल्लसितधर्माणमेवापन्हवःसचनवाचिनिकः किं
तुपरस्तोपन्यासादर्थसिद्धःसएवयत्नेनुक्तश्चेद्दुष्यतेहेत्वपन्हुतिःनेंदुस्त्रीवाननिराकार्यःसिद्धारोवोयमुचितः॥४९॥अत्रचंद्रए
वतीव्रत्वनेरात्र्युक्तिर्व्याचंद्रत्वसूर्यत्वापन्हवोवदवानलरागपार्थः॥यथावा॥मंथानन्नूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकि
णःस्फुरंतिइंदुमध्ये॥छायामृगःशशकइत्यतिपामरोक्तिस्तेषांकथंचिदपितद्वहिनःप्रसक्तिः॥५०॥अत्रचंद्रमध्येमंथनकालिकम
दराद्रिशिलासंघट्टनव्रणकिणएवछायादीनांसंज्ञेवानास्तीतिछायात्वापन्हवःपामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः॥अन्यत्रतस्यारोपा
र्थःपर्यस्तापन्हुतिस्तत्सः॥नायंसुधांशुःकिंतर्हिसुधांशुःप्रेयसीमुखं॥५१॥यत्रक्वचिद्वस्तुनितरीयधर्मनिन्हवःअन्यत्रवर्णनी
यवस्तुनितस्यधर्मस्यारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिः॥यथाचंद्रेचंद्रत्वनिषेधोवर्णनीयवस्तुनिप्रेयसीमुखेतदारोपार्थः॥यथावा॥हाला
हलेनेवविषंविषंरमाजनाःपरंत्वसुखमात्रमन्वते॥निपीयजागर्तिसुखेनतंशिवःस्मरंनिमांमुह्यतिनिद्रयाहरिः॥५२॥पूर्वोदा
हरणेहेतुर्नास्ति॥अत्रतुसोस्तीतिभेदः॥ततश्चपूर्वापन्हुवत्॥अत्रापिद्वेविध्यमितिद्रष्टव्यं॥भ्रांतापन्हुतिरन्यस्यभ्रांत्यारोपणे॥तापकरोतिसोत्कंपंज्वरःकिंनसखिस्मरः॥५३॥अत्रतापंकरोतिइतिस्मरेभ्रांतेकथितेतस्यज्वरसाधारण्यारज्जुबुध्यासख्याज्वर
किमितिपृष्टेनसखिस्मरइतितोत्त्याभ्रांतिवारणंकृतंयथावा॥नागरिकसमधिकोन्नतिरिहमहिषःकोयंमुनयतःपृच्छः॥नाहिन
हिकरिकलभोयंकुंडाहंडोयमस्यनतुपुच्छः॥५४॥इदंसंभवत्भ्रांतिपूर्विकायाभ्रांतापन्हुतेरुदाहरणं॥कल्पितभ्रांतिपूर्विकायथा
जटानेयंवेणीकृतकृष्णफलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिरेखानकुरुमं॥इयंभूतिर्नोगेप्रियविरहजन्माधवलिमापुरा
तिभ्रांत्याकुरुमशरकिंमोह्यथयसि॥५५॥अत्रकल्पितभ्रांतिर्जटानेयंवेणीत्यादिनिषेधमात्रोक्तेया॥पूर्ववल्लक्षणाभावात्॥

४

313
1795

दंशीलक्षतलाक्षाभोपमेरूपमारक्तेदंमेने॥यदाह॥नपद्मेमुखमेवेदंनच्छेगोचक्षुषीइमे॥इतिविस्पष्टसादृश्यातलाक्षाभोपमाम
तेति॥५६॥छेकापन्हुतिरन्यस्यरोकातस्तथ्यनिन्हवे॥प्रजपन्मयदेलग्नःकांतःकिंनहिनूपुरः॥५७॥कस्यचित्कंचित्प्रतिरहस्यो
क्तावन्येनश्रुतायामकृत्रिमस्यांतरवर्णेननतथ्यनिन्हवेछेकापन्हुतिः॥यथानायिकयानर्मसखींप्रतिप्रजल्पन्मयदेलग्नइतिस्व
नायकोक्तौनिवेद्यमानेतदाकूर्व्यकांतःकिमितिशंकितवतीमन्यांप्रतिनहिनूपुरइतिनिन्हवः॥यथावा॥सीत्कारंशिक्षयतिव्रण
यत्यधरंतनोतिरोमांचं॥नागरिकःकिमुमिलितोनाहिनहिसखिहेमनःपवनः॥५८॥इदमर्थयोजननयातथ्यनिन्हवेउदाहरणं
राद्रयोजननयायथा॥पश्चात्तंनयनेस्मरामिसततंनावोनवतकुंतलेनीलिमुह्यतिकिंकरोमिमहितेःक्रीतोस्मितेविभ्रमैः॥इत्यत्रभ्र
वोनुज्ञाप्यसरूपानिर्नासितोराघवाऽघ्नस्तत्स्मरमेवतद्व्यपदिशन्क्रीडाविटःपातुवः॥५९॥सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहर
णंविषयेक्येपवस्तुन्येदंनयोजनेयथा॥वरंतीजारवृत्तांतंपत्योधूर्तासखीधिया॥पतिंबुध्वासखितताःप्रबुद्धास्मीत्यपूरयत्॥६०
कैतवापन्हुतिर्व्यक्तोक्त्याज्ञाद्येर्निगूहतेःपदैः॥निर्यातिस्मरनाराचाःकांताहृग्व्याजकैतवात्॥६१॥अत्रासत्यज्ञानिधायिनाकैतवप
देननेमकांताकटाक्षाःकिंतुस्मरनाराचाइत्यपन्हवःप्रतीयते॥यथावा॥रिक्तेषुवारिकथयाविषदेनोदरेषुमध्याह्नजृंभितमहातपता
पतप्ताः॥स्कंधांतरोल्लसितदवाग्निशिखाछलेनजिह्राप्रसार्यतरवोजलमर्थयंते॥६२॥संभावनास्यादुल्लेखावस्तुहेतुफलात्मना॥
उक्तानुक्तास्यदाद्यात्रसिद्धासिद्धास्पदेपरे॥६३॥धूमस्तोमंतमःशंकेकोकीविरहशुष्मणां॥लिंपतीवतमोंगानिवर्षतीवांजनंनभः
६४॥रक्तोतवांघ्रीमृदुलोरुविलेपणात्भ्रुवं॥त्वन्मुखानेच्छयानूनंपद्मैर्वरायतेश्रीः॥६५॥मध्यःकिंकुचयोर्ध्यत्येवधःक
नकदामभिः॥प्रायोजंतवएनंक्यंप्राप्तुंतोयतपस्यति॥६६॥अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुल्लेखा॥
सावस्तुफलात्मगोचरत्वेनत्रिधा॥अत्रवस्तुनःकस्यचिद्वस्त्वंतरतादात्म्यसंभावनेस्वरूपोल्लेखत्युच्यते॥अहेतोर्हेतुभावेनाफल
स्यफलेनोल्लेखाहेतूल्लेखाफलोल्लेखश्चयुच्यते॥अत्रायस्वरूपोल्लेखाउक्तविषयाचेतिद्विविधा॥परेहेतुफलोल्लेखेसिद्धविषयासि
द्धविषयाचेतिद्विविधे॥एवंषण्णामुल्लेखाणांधूमस्तोममित्यादीनांक्रमेणोदाहरणानि॥रजनीमुखेसर्वत्रविस्तरस्यतमसोनेत्र
दृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसंबंधेनगम्यमानेननिमित्तेनसद्यः॥प्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोकांगना हृदुद्वृतश्रवलिष्यद्वि

रहानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोलेक्षा॥ तमसोविषयस्योपादानादुक्तविषया॥ तमोव्यापनस्यनञ्जःप्रत्यनुपपत्तेस
कलेवस्तूसांद्रमलिनीकरणेननिमित्तेनतमः॥ कर्तृकलेपनातादात्म्योलेक्षा॥ नञ्नःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योलेक्षाचानुक्तविष
यास्वरूपोलेक्षा॥ उभयत्रापिविषयभूतस्यतमोव्यापनस्यानुपादानात्॥ नन्वत्रतमोदात्म्योसोव्यापनेननिमित्तमलेपनकर्तृतादा
त्म्योलेक्षानञ्नसोनुपपत्तेगाढनीलिमव्याप्तलेननिमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योलेक्षाचेत्तु लेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्तु॥
मेवं॥ लिंपतीवर्षतीत्याख्यातयोःकर्तृवाचकलेपिनाव्यधानमाख्यातमितिस्मर्तेधात्वर्थक्रियायाएवप्राधान्येनतदुपसर्जनत्वे
नान्वितस्यकर्तुर्लक्षणीयतयान्यत्रान्वयासंभवात्॥ अतएवाख्यातार्थस्यकर्तुःक्रियापसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादवहे तो
स्तस्योपमायामुपमानतयान्वयोदर्शिनानिराकृतः॥ कर्त्रांशयूपमानस्यान्यभूतासोक्रियापदे॥ स्वक्रियासाधनव्यग्रोनालमन्य
द्व्यपेक्षितुमिति॥ क्वचित्॥ तमोनञ्नसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोलक्ष्येत्याहुः॥ तन्मतेस्वरूपोलेक्षायांधर्म्युलेक्षा
धर्मोलेक्षायेयंद्वैविध्यंद्रष्टव्यंचरणयोःस्वतःसिद्धरक्तिमनिवस्तेतोविस्पंदनंनहेतुरिति॥ अहेतोस्तस्यहेतुत्वेनसंभावनाहेतू
लेक्षा॥ विस्पंदनस्यविषयस्यसत्वासिद्धविषया॥ चंद्रपद्मविरोधस्वाभाविकनायिकावदनकांतिप्रस्यानहेतुरितितत्रतथेतुत्वस
भावनाहेतूलेक्षा॥ वस्तुतस्तदिच्छायाअक्षावादसिद्धविषया॥ मध्यःस्वयमेवकुचोधरती॥ नतुकनकदामबद्धत्वेनाध्यवसितायां
वलित्रयशालितायांबलादितिमध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेनोलेक्षासिद्धविषयाफलोलेक्षा॥ जलजस्यजलनिर्जातावास्थि
तेरूद्वासनतपस्त्वेनाध्यवसितायाःकामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नेफलमितितस्याःगगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रे
क्षा॥ अनेनैवकर्मणोदाहरणांतराणि बालेंदुवत्काण्यविकासभावाद्बृन्तःपलाशान्यतिलोहितानि॥ सद्योवसंतेनसमागतानांनस
तानीववनस्थलीनां॥ ६७॥ अत्रपलाशमुकुलानांवृन्तत्वलोहित्यसंबंधेननिमित्तेनवसंतेनायसमागतवनस्थलीसंबंधि
सद्यःक्षतनखक्षततादात्म्यसंभावनोक्तविषयास्वरूपोलेक्षा॥ पूर्वोदाहरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यः इहउपात्तरतिनिदः
नन्विवशब्दस्यसादृश्यपरत्वेप्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु॥ लिंपतीवेत्युदाहरणेलेपनकर्तृरूपमानलाभेस्यक्रियोपजीवनेनत्ववि

315
1995

हनखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकत्वाभावात्॥ उच्यते॥ उपमायाःयत्रक्वचित्स्थितेरपिनखक्षतेःसहवर्तुंशक्यतयावसंतनायक
समागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वादिहतदुपादानंपलाशमुकुलानांनखक्षततादात्म्यसंभावनायोग्यवस्तुमात्र
स्योपयतीति॥ तथात्वेएवतद्विशेषणस्यसाफल्यात्॥ अस्तिचसंभावनायामपीवशब्दःदूरतिष्ठन्नूदेवदत्तइवज्ञातीतिपिनष्टीवतरंगाग्रै
समुद्रःफेनचंदनं॥ तदादायकरैरिंदुर्लिंपतीवदिगंगनाः॥ ६८॥ अत्रतरंगाग्रैःफेनचंदनस्यप्रेरणंपेषणतयोत्प्रेक्षते॥ समुद्रादु
त्थितस्यचंद्रस्यप्रथमंसमुद्रपूरप्रस्तानांकरणांदिक्व्यापनंचसमुद्रोपांतेफेनचंदनलेपनत्वेनोत्प्रेक्षते॥ उभयत्रकरणसमुद्रो
तगतफेनचंदनपूंजीभवनंदिगांधवलीकरणंचनिमित्तमितिफेनचंदनप्रेरणकरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषय
स्वरूपोलेक्षे॥ येषांतूपात्तयोःसमुद्रचंद्रयोरेवतत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षतेमतंतेषांपूर्वोदाहरणेधर्मिणिधर्म्यंतरतादा
त्म्योत्प्रेक्षा॥ इहधर्मिणिधर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेतिनेदावगंतव्यः॥ रात्रेरवेर्दिवाचंद्रस्याभावःसन्नपिप्रतापयशसःसंसर्गेणहेतुरितितस्यतत्प्रतुल्यसंभावना॥ सिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा
यथावा॥ दिवस्पताभायिषतेवमिश्राःस्वर्गोसहस्रेणसमंजनानां॥ गावोपिनेत्रापरनामधेयास्तेनेदमार्ध्यंखलुनोधकारेः॥ ७०॥ अ
त्रदिवस्पताक्रतुंस्वकरणेःसहजनलोचनानांनयनमसदेवरात्रावाध्यंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षतइतिसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥ पूरंविधुर्व
र्धयितुंपयोधेःशंकेयमेणांकमणिंकरोति॥ पयांसिदोग्धिप्रियविप्रयोगशोकाकुलानयनंनकिंयति॥ ७१॥ अत्रचंद्रेणक्रतंसमुद्रस्यक्षह
णंसदेव॥ तदंतेनक्रतस्यचंद्रकांतस्यद्रावणस्यकोकांगनाबाष्पस्रावणस्यचफलत्वेनोत्प्रेक्षतइतिसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा॥ रथस्थि
तानांपरिवर्तेनायपुरातनानामिववाहनानां॥ उत्सृष्टभूमौतुरगोत्तमानांदिशिप्रतस्थेरविरुत्तरस्यां॥ ७२॥ अत्रोत्तरायणस्याश्वप
परिवर्तेनमसदेवफलत्वेनोत्प्रेक्षतइत्यसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा॥ एताएवोत्प्रेक्षाःमन्येशंके ध्रुवंप्रायोनूनमित्येवमादिभिः॥
उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपिताद्दशइत्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेनपरिगणितानांशब्दानामत्रयोगोगम्योत्प्रेक्षा॥ यथात्वत्कीर्तिर्भ्रमण
श्रांतादिवंदशस्वर्गंनिम्नगा॥ रूपकातिशयोक्तिःस्यान्निगीर्याध्यवसानतः॥ पत्र्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंतिशिताःशराः॥ ७४॥
विषयस्यस्वशब्देनोक्तेखनंविनाविषयिवाचकेनैवशब्देनग्रहणंविषयनिगरणंतत्पूर्वकंविषयस्यविषयिरूपतयाध्यवसानमा

हार्यनिश्चयः तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः यथा नीलोत्पलदारशरशकल्पांलोचनयोः कटाक्षाणांचयग्रहणपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानं॥ य
थावा॥ वापिकापिविस्फुरतिगगनेतरंसूक्ष्मपद्मासोषानालीमधिगतवतीकांचनीमेंद्रनीलीं॥अत्रयोलोसकलेतिसकलनगोचंदन
छन्नदेशोतत्स्थानांसकलनमस्तंसन्निधानात्सुधांशोः॥ ७५॥अत्रवाप्यादिराहेर्नोन्निग्रहतियोनिगीर्णाः॥अत्रातिशयोक्तो
रूपकविशेषणंरूपकेदर्शितानांविधानामिहापिसंभवोस्तीत्यतिदेशेनप्रदर्शनार्थं॥तेनात्रापिनेदातिशयोक्तिरितिद्रविध्यं॥तत्थाप
याधिक्यन्यूनतादिविनागश्चेतिसर्वमनुसंधेयं॥ यथावा॥सुधाबद्ध्यासेरुपवनचकोरेरनुस्तुतः किरन्योस्नामक्षीनवलवलीपा
कप्रणयनी॥उपश्राकाराग्यंप्रणुहिनयनेतर्कयमनागमाकाशेकोयंगलिहारणः शीतकीरणः॥७६॥अत्रकोयंगलितहारणइत्यु
त्प्रासिद्धचद्रोद्देदस्तताउत्कर्षश्चगर्भितः॥एवमन्यत्रापुहनीयं॥यद्यपन्हुतिगर्भेसेवासापन्हवामता॥तत्सूक्तिषुसुधाराज
नूश्रोताःपश्यंतितांविधो॥ ७७॥अत्रतत्सूक्तिमाधुर्यमेवामतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंउल्लसन्मतंतन्नवतीत्यपन्हुतिगर्भा॥
यथावा॥मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसःपुष्पेपरंधूर्वहंश्रालेयद्युतिमंउलेखलुतयोरकासिकानार्णवे॥तच्चोद्वांतिशंखमूर्भिनपुनःपू
त्वलाच्यंतेरतानीमानिविकत्थ्यंतितद्रमयेषांनसादृक्पथे॥ ७८॥अत्राधररसएवमधुरसइत्यतिशयोक्तिः॥पुष्परसोनमधुरसइ
त्यपन्हुतिगर्भा॥अलंकारसर्वस्वतास्वरूपोलेक्षायांसापन्हवलमुक्तं॥यथा॥गतासतीरतिमिधदृनेनससंभ्रमंघोरविलासिनी
षु॥यत्रोल्लसत्फेनततिश्छलेनमुक्ताट्टहासेवविनातिक्षिप्ता॥७९॥ततस्तियानत्रभेदः॥यत्तत्रशुद्धापन्हुतिगर्भत्वं॥यत्रफेनतती
त्वमपन्हुतंतत्रैवाट्टहासलोलेक्षणात्॥इहतुपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वं॥इंदुमंउल्लासवपन्हुतस्यामतादेःसूक्त्यादिषुनिवेशनात्तू
रदंचपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वंउल्लेक्षायामपिसंभवति॥तत्रस्वरूपोलेक्षायां॥यथा॥जानेतिरागादिदमबिंबबिंबस्यचव्यक्तमितं
रधत्वं॥ह्यावैरोधावगमाक्षमाणांनाम्निक्यमोन्मूदनयोर्जनानां॥ ८०॥अत्रप्रसिद्धफलबिंबतामपन्हुत्यातिरागेणनिमित्तेन द
मयंत्यधरेतदुल्लेक्षापर्यस्तापन्हुतिगर्भा॥हेतूल्लेक्षायास्तुदुर्गत्वंप्राग्लिखितंहेतूल्लेक्षोदाहरणेएवदृश्यते॥तत्रह्यंधकारेषुअं
ध्यंहेतुत्वमपन्हुत्यान्यत्रनिवेशितं॥फलोल्लेक्षायांयथा॥रवितप्तोगजःपद्मानूतद्भ्रत्यानूबाधितुंध्रुवं॥रसोविशतिनस्नातुंगजः

स्नानंहिनिष्फलं॥ ८१॥अत्रगजस्यसरःप्रवेशंप्रतिफलस्नानेफलत्वंअपन्हुत्यपद्मबाधनेतन्निवेशितं॥अत्रमनयाप्रसक्तमनु
प्रसक्त्याप्रस्तुतमनुसरामः॥नेदकातिशयोक्तिस्तुतस्यैवान्यस्यवर्णनं॥अन्यदेवागंनीयंमन्यतूद्धेयंमहीपतेः॥ ८२॥अत्रलो
कप्रसिद्धगंनीयाद्यनेदपिनेदावर्णितः॥यथावा॥अन्येयंरूपसंपत्तिरन्यैवदग्धधोरणी॥नेषानलिनपत्राक्षीसृष्टिःसाधा
रणीविधेः॥ ८३॥संबंधातिशयोक्तिःस्यादयोगेयोगकल्पनं॥सौधाग्राणिपुरस्यास्यस्पृशंतिविधुमंडलं॥ ८४॥यथावा॥कति
पयदिवसैःक्षयंप्रायायात्यनकगिरिःकृतवासरावसानः॥इदमुदयमुपयातिचक्रवाकीवितरणशालिनिवीररुद्रदेवे॥ ८५॥अ
त्रचक्रवाक्याःसूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभवनाप्रयुक्तसंतोषसंबंधेपितसंबंधोवर्णितः॥योगेप्ययोगोसंबंधातिशयो
क्तिरितीयते॥लक्ष्मीरायीराजेंद्रस्यद्युमान्नाद्रियामहे॥ ८६॥अत्रस्वद्युमेघादरसंबंधेपितदसंबंधोवर्णितः॥यथावा॥अनयोरन
वद्यांगिस्तनयोर्नेनमाणयोः॥अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे॥ ८७॥अत्रमातिशयोक्तिःस्यात्सहत्वेहेतुकार्ययोः॥आलि
र्गतिसमंदेवज्यारात्र्यपरांश्चते॥ ८८॥अत्रमार्ज्यायदारसंधानंतदामीमेवशत्रवःक्षितौपतंतिइतिहेतुकार्ययोःसहत्वंवर्णि
तं॥यथावा॥मुंचतिमुंचतिकोशंनजतिचनजतिप्रकृपमरविर्गः॥तववीरदेवखड्गस्यजतिस्यजतिक्षमामाशु॥ ८९॥अत्रखड्गस्यको
शपरित्यागादिकालेएवारिप्राणांग्रहधनत्यागादिवर्णितः॥चपलातिशयोक्तिःस्योत्कार्यहेतुप्रसक्तिजे॥यस्यामीस्फुरितन्यावल
ग्योनवदूर्मिका॥ ९०॥अत्रनायकप्रवासप्रक्रमाज्ञेणयोषितांतिकार्यंकार्यंकार्यंमुखेनैवप्रदर्शितं॥यथावा॥आहातुंसहसो
ल्लसितंपिकुसुमेहस्ताग्रमालोहितंरक्षारंजनवार्तयापिसहसारक्तंतलंपादयोः॥अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यस्तंतखेदावहंहंता
धीरदृशःकिमन्यदलकामोदापिनाराधयेत्॥ ९१॥यथावा॥यामिनयामीतिधवेवदतिपुरस्तात्क्षणेनतन्वंग्याः॥गलितानिपुरोव
लयान्यपराणितथैवदलितानि॥ ९२॥अत्यंतातिशयोक्तिस्तुपौर्वापर्यव्यतिक्रमे॥अग्रेमानोगतःपश्चादनुनीताप्रियेणसा॥ ९३॥
यथावा॥कवीद्राणामसनप्रथमतरमेवागंनजुवः॥सखड्गासंगाकुलकरिमदामोदधुमराः॥अमीपश्चान्नेषामुपरिपतिताःरुद्र
नृपतेःकटाक्षाः॥क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः॥ ९४॥एतास्तिस्रोप्यतिशयोक्तयःकार्यशीघ्रप्रत्यायनार्थाः॥वर्ण्यानामितरेषा
बाधमेक्यंतुल्ययोगिता॥संकुचंतिसरोजानिस्वैरिणीवदनानिच॥ ९५॥त्वद्गमादेवदृष्टेकस्वचित्तेनन्यासते॥मालतीशरान्छे

स्वकरस्तीनांकठोरता॥९६॥अस्फुटानामप्रस्फुटानांवागुणक्रियारूपैकधर्मान्वयः॥तुल्ययोगिता॥संकुचतीति॥अर्धंप्रस्फुततुल्ययो
गितायामुदाहरणं॥तत्रप्रस्फुतचंद्रोदयकालिकतयावर्णनीयानांसरोजानांप्रकाशनीतेस्तेरिणीवदनानांचसंकोचरूपैकक्रियान्व
योदर्शितः॥उत्तरश्लोकेनायिकासंकुमार्यवर्णनेप्रस्फुतेवर्णनीयानांमालत्यादीनांकठोरतारूपैकगुणान्वयः॥यथावा॥संजात
पत्रप्रकरान्वितानिसमुद्गंतिस्फुटपाटलत्वं॥विकस्वराण्यर्ककराग्निमर्शादिनानिपद्मानिचदृष्टिमीयुः॥९७॥नागेंद्रहस्ता
स्त्रचिकर्कशत्वादिकांतद्रव्यात्कदलीविशेषाः॥लब्ध्वाहिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥९८॥अत्रग्रीष्म व
र्णनेतदीयत्वेनप्रस्फुतानांदिनानांपद्मानांचैककक्रियान्वयः॥ऊरुवर्णनेप्रस्फुतानांकरिकराणांकदलीनांचैकगुणान्वयः॥हिता
हितेष्टप्तितोल्यमपरातुल्ययोगिता॥अदीयतेपरावृत्तिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया॥९९॥अत्रहिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टवृत्ति
दानस्यपरावदानस्यचश्लेषेणअभेदाध्यवसायादुक्तितोल्यं॥यथावा॥यश्चैनंवंपरशुनायश्चैनंमधुसर्पिषा॥यश्चैनंगंधमा
ल्याद्यैःसर्वस्मैकुरुतेवसः॥१००॥अत्रकश्चतिसंचतिअर्चतिइत्याध्याहारेवाक्यानिपूरणीयानि॥पूर्वोदाहरणंस्फुतिपर्यवसा=
यि॥इदंनिदर्शनपर्यवसायिइतिनेदः॥इयंसरस्वतीकंठाभरणाकृतुल्ययोगिता॥गुणोत्कृष्टेःसमीकृत्यवस्तोन्यातुल्ययोगिता
लोकपालोयमःपाशीश्रीदःशंकोनवानपि॥१॥अत्रवर्णनीयोराजाशंकादिभिर्लोकपालत्वेनसमीकृतः॥यथावा॥संगता
निसर्गाक्षीणातदिद्दीपसितान्यपि॥क्षणदृश्यंनतिष्ठंतिघनारब्धान्यपिस्वयं॥२॥पूर्वत्रस्फुतिरिहतुनिंदा॥इयंकाव्यादर्शेदर्शिता
इमांतुल्ययोगितांसिद्धिरितिकेचिद्व्याकुर्वते॥यदाहुर्जयदेवः सिद्धैःस्याद्तुल्ययोगिनामकीर्त्यैतुल्यतोक्तये॥युवामेवहविरध्वा
तोलंबलंजलधिर्जलैरितिमतांनरेंद्रत्रवक्ष्यमाणंदीपकमेव॥वदंतिवर्ण्यावर्ण्यानांधर्मैक्यंदीपकंबुधाः॥मदेनजातिकलनः
प्रतापेनमहीपतिः॥४॥अस्फुताप्रस्फुतानांसकधर्मान्वयोदीपकं॥यथाकलनरपालयोःप्रस्फुताप्रस्फुतयोर्नक्रियान्वयः॥य
थावा॥मणिःशाणोल्लीढःसमरविजयीहेतिनिहतोमदक्षीणोनागःशरदिसरितःश्यानपुलिनाः॥कलाशेषश्चंद्रःसुरतमृ
दितबालवनितातनिम्नाशानेतगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः॥५॥अत्रप्रस्फुतानांनृपाणांअप्रस्फुतानांचमण्यादीनांशात्रै
क्यधर्मान्वयः॥अस्फुतेकनिष्टःसमानोधर्मःप्रसंगादन्योपकरोति त्रासादार्यमारोपितोदीपःरथ्यायामिवेतिदीपसादृश्यादी

७

319
1995

पकं॥संतायांचेतिइवार्थेकनप्रत्ययःयद्यपिस्फुवर्णबुध्यांछथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः॥शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजानातिसेवितुं॥ध
इत्यत्रप्रस्फुतानामप्रस्फुतांयुगपत्धर्मान्वयःप्रतिभाति॥मदेनजातिकलनः इत्यत्रप्रस्फुतस्यैवप्रथमधर्मान्वयःतथापित्रासां
गिकत्वंनहीयते॥वस्फुतयाप्रस्फुतोदेशेनप्रकृतस्यैववर्णनस्याप्रस्फुतेपिअनयात्॥नहिदीपस्यत्रासादरथ्ययोःयुगपदु
पकारित्वेनजातानर्थेअर्पितस्यसूपस्यातिन्यःप्रथमंपरिवर्षणेनचत्रासंगिकत्वंहीयते॥तुल्ययोगितायांतुएकंप्रस्फुतमन्य
दप्रस्फुतंमितिविशेषाग्रहणात्॥सर्वादेशेनधर्मोक्तिरितिविशेषः॥अयंचानयोरपरोविशेषः॥उभयोरनयोरुपमालंकारस्यग
म्यत्वाविशेषेप्यत्रप्रस्फुतमुपमानंप्रस्फुतमुपमेयमितिव्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तत्रतुविशेषाग्रहणादेकिकइति॥त्रिवि
धंदीपकाष्टनोभवेदाद्यत्तिदीपकं॥वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषाचशर्वरी॥७॥उन्मीलंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजद्रुमाः॥माद्यंति
चातकाःसप्तमाद्यंतिचशिखावलाः॥८॥दीपकस्यानेकोपकारार्थंतयादीपस्थानीयस्यशब्दस्यार्थस्यान्वयोवाआवृत्तिस्त्रिविध
मावृत्तिर्दीपकं॥क्रमेणोदाहरणंवर्षतीत्यादि॥यथावा॥उत्कूजंतिमेघानांमालावर्गेकलापिनां॥यूनांचोत्कूजंत्यश्चमानसंस
रश्चजः॥९॥रामयतिजलधाराचातकयूनांतृषंचिरोपनतां॥क्षपयतिवधूलोचनजलधाराकामिनांप्रवासरुचिं॥१०॥वदनेन
निर्जितंतवनिलीयतेचंद्रबिंबमबुधरे॥अरविंदमपिसंदरिनिलीयतेपाथसांपूरे॥११॥एवंचाष्टानांनांप्रस्फुताप्रस्फुतोन्नयवि
धिषयत्वान्नावृत्तिर्दीपकच्छायापत्तिमानेणदीपकव्यपदेशः॥वाक्ययोरेकसामान्येप्रतिवस्तूपमामता॥तापेनच्याजतेसूरःशूरः
श्चोपनराजते॥१२॥यत्रोपमानोपमेयपरवाक्ययोरेकःसाधारणोधर्मःपृथग्निर्दिश्यतेसाप्रतिवस्तूपमाप्रतिवस्तूप्रतिवाक्यार्थ
उपमासमानधर्मोस्यामितिव्युत्पत्तेः॥यथात्रैवच्याजतेराजतेइत्येकएवधर्मउपमोपमेयवाक्ययोःपृथक्निर्दिष्टपदान्यानिर्दिष्टः
यथावा॥स्थिरस्नेहोलीगुणवतीखलबुध्यानवाध्यते॥रत्नदीपस्यहिशिखावात्ययापिननाश्यते॥१३॥यथावा॥तवामृतस्यंदिनि
पादकंपजेनिवेशितात्माकथमन्यदिच्छति॥स्थितेरविंदमकरंदनिर्भरेमधुव्रतोनेक्षुरसंहिवीक्षते॥१४॥अत्रयद्यपिउपमेयवा
क्यमनिष्ठंउपमानवाक्यंश्रवीप्सातिधर्मनिर्देशःप्रतिभातितथापिवीक्षणमात्रस्यवर्जनीयस्यप्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवी
क्षाप्रतिषेधोयमनिष्ठापर्यवसितएवेतिधर्मैक्यमनुसंधेयं॥अर्थापत्तिःप्रस्फुतानामप्रस्फुतानांवा॥प्रतिवस्तूपमातुप्रस्फुताप्र

स्कृतानामितिविरोधः अयंचापरोविरोधः ॥आदृतिदीपकेवधर्म्येणनन्वतिप्रतिवस्तूपमातुवैधर्म्येणापिदृश्यते॥यथावा॥विद्वानेव विजानातिविद्वज्जनपरिश्रमं॥नहिवंध्याविजानातिगुर्वीप्रसववेदनां॥१५॥यदिसतिगुणाःपुंसांविकसंत्येवतस्यय॥नहिकरिकरामोदःशपथेनविज्ञाप्यते॥१६॥चेत्प्रतिबिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टांतस्तदलंकृतिः॥त्वमेवकीर्तिमानराजन्विधुरवहिकीर्तिमान्॥१७॥ यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेवधर्मौबिंबप्रतिबिंबभावेननिर्दिष्टौतत्रदृष्टांतः॥त्वमेवकीर्तिमानित्यत्रकीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावः॥यथावा॥कामंन्दृपाःसंतिसहस्रशोन्येराजन्वतीमाहुरनेनभूमिं॥नक्षत्रतारागृहसंकुलापिज्योतिष्मतीचंद्रमसैवरात्रिः॥१८॥यथावा॥देवीवाचमुपासतेहिबहवःसारंतुसारस्वतंजानीतेनितरामसौगुरुकुलक्लिष्टोमुरारिःकविः॥अब्धिर्लंघितएववानरभटैःकिंतस्यगांभीरतामायातात्रनिमग्नपीवरतनुर्जानातिमंथाचलः॥१९॥नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भेदेनसामराधस्तत्रावधिपर्यंतसमेकोधर्मइतिप्रतिवस्तूपमायामुक्तं॥मैवं॥अचेतनेमंथाचलेज्ञानस्यबाधित्वेनतत्रज्ञानातिइत्यनेनसामराधस्तत्रावधिपर्यंतसमस्यैवोपात्तत्वात्॥अत्रोदाहरणेयदादृतिदीपकाद्विशेषः॥पूर्ववत्प्रस्तुतविषयत्वप्रस्तुतोद्रष्टव्यः॥वैधर्म्येणाप्ययंदृश्यते॥रुतंचगर्वान्निमुखेमनस्व्यया किमन्यदेवंनिहताश्वविद्विषः॥तमांसितिष्ठंतिहितावदृश्यमोनयावदायात्युदयाद्विभोःप्रिया॥२०॥वाक्यार्थयोःसदृशयोरक्योरोपोनिदर्शना॥यद्दातुःसाम्यतासेयंपूर्णेदोरकलंकता॥२१॥अत्रदातृपुरुषसोम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्यपूर्णेदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्यचयत्नाभ्यामेक्यारोपः॥यथावा॥अरण्यरुदितंरुतंशवशरीरमुद्दर्तितंस्वलंनीलंबुजन्मनः॥२३॥अत्रनेत्रयुगलेनीलांबुजगतलीलापदार्थारोपोनिदर्शना॥यथावा॥वियोगोगोऽनारीणांयोगःपतत्रिणां॥ पांडिमा॥अदृश्यतसखर्जूरीगंडेरपासुच॥२८॥पूर्वस्मिंस्तुदाहरणेउपमेयेउपमाधर्मारोपः॥इहतूपमानेउपमेयधर्मारोपइति भेदः॥उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेनतत्सदृशधर्मास्पदोपन्यासपर्यवसानंतुल्यं॥इयंपदार्थहेतुर्निदर्शनालक्षितोपमेति जयदेवेनव्याहृता॥यद्यपिवियोगोगोऽनारीणामितिश्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थहेतुर्निदर्शनायामुदाहृतस्तथापिविशिष्टोधर्म

६

321
1995

र्मिणोरेक्यारोपोवाक्यार्थहेतुर्निदर्शना॥उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः॥पदार्थहेतुर्निदर्शनेतिव्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरयमिहोदाहृतःएवंच॥त्वयिसतिशिवादातर्यस्मदन्यर्थितानामितरमनुसरंतोदर्शयंतोर्थिमुद्रां॥चरमचरणपातैर्दुग्धहृद्दाग्धुकामाःकरंनमनुसरामःकामधेनोस्थितायां॥२५॥दोर्भ्यांमध्यंतितीर्षेतस्तुष्टुवुःस्वांगुणार्णवं॥इत्यादिषुवाक्येनदानावेषिवाक्यार्थहेतुरेवनिदर्शना॥विशिष्टयोरेक्यारोपसद्भावात्॥वाक्यार्थयोःसदृशयोरितिलक्षणवाक्येवाक्यार्थशब्देनबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोःप्रस्तुताप्रस्तुतधर्मेणैवविवक्षितत्वात्॥एवंच॥राजसेवामनुष्याणामसिधारायलेहनं॥पंचाननपरिष्वंगोव्यालीवदनचुंबनमित्यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतहेतोस्तयोरेकपरोपात्तेपिवाक्यार्थनिदर्शनायांनक्षतिस्तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यापाररूपत्वात्॥अतएवनिदर्शनायांरूपकवद्भेदः॥रूपकेहिअविशिष्टयोरेवमुखचंद्राधिक्योरेक्यारोपः॥अंघ्रीदंडोहरेरूर्ध्वमुक्षिप्तोबलिरोधने॥विधिविष्टरपद्मस्यनालदंडोमुदेस्तुवः॥२६॥इतिविशिष्टरूपकोदाहरणेपिनबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तु॥विशिष्टताविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेवतत्रविशेषणोपादानात्॥यद्दातुःसाम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेदातृपूर्णेंदुद्वयादीनामानंदकरत्वादिनैवान्यविशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावान्नावान्नावात्॥यत्रतुविषयविषयिविशेषणानांपरस्परसादृश्यनबिंबप्रतिबिंबभावोस्ति॥ज्योत्स्नानस्मधुरणधवलाविभ्रतीतारकास्त्वीन्यंतर्धौनव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयं॥द्वीपान्द्वीपंभ्रमतीदधतीचंद्रमद्वांकपालेन्यस्तंसिध्यंजनपरिमलंलांछनस्यछलेनेति २७॥सावयवरूपकोदाहरणेतत्रापिविषयविषयिणोस्तद्विशेषणानांचप्रत्येकमेवैक्यारोपः॥नतुज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्यनस्मादिविशिष्टशिवकापालिकीरूपविषयिणश्चविशिष्टरूपणैक्यारोपोस्तितस्माद्राजसेवामनुष्याणामित्यादावपिवाक्यार्थहेतुर्निदर्शनेतियुक्तं॥मतांतरेत्विहपदार्थहेत्वेवनिदर्शनयानाद्यं॥अपरंबोधनंप्राहुरक्रियायासदसदर्थयोः॥नश्येद्राजविरोधीतिक्षीणंचद्रोदयेतमः॥२९॥उदयन्नेवसवितापन्नेघपर्यंतिश्रियं॥विज्ञापयन्सतांद्वीनांफलंसृष्टेरनुग्रहः॥२९॥कस्यचित्किंचित्क्रिययाविशिष्टस्यस्वक्रिययापरान्प्रत्यसतःसतोवाथस्यबोधनंयत्रिबध्यतेतदपरांनिदर्शनामाहुः॥सदर्थबोधनेउत्तरार्धमुदाहरणं॥तत्रनश्येदितिबोधयतिवक्तुंबोधयदित्यस्यगम्यमानत्वादप्रयोगः॥ततश्चराज्ञाचंद्रेणसहविरुद्धस्वयंनाशक्रियया

विशिष्टतमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टान्तभूतया अन्येषामेवंप्रकारविरूढ्यैन्नश्येदित्यनिष्टपर्यवसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमितिनि
बधनादसदर्थनिदर्शना॥तथोत्तरश्लोके सवितास्तोदयसमसमयमेवप्रभुलक्ष्मीमादधानः॥तयापप्रभुलक्ष्म्याधानक्रियया
परानुत्रतिसदृशीनांफलंसूचयन्नयहएवतिश्रेयस्करमर्थं बोधयन्निवबद्धइतिसदर्थनिदर्शनायथावा॥उन्नतंपदमवाप्यये
लघुहेतवोध्वसपतेरितिध्रुवं॥शैलशेखरगतःदृषद्गुणश्चारुमारुतधृतःपतत्यधः॥३७॥अत्रगिरिशेखरगतोदृषद्गुण
णोमंदमारुतप्रेरणापिकंपितःपतन्लघोरून्नतदृष्टापतनहेतुरिति॥असदर्थं बोधयन्निबद्धइति॥असदर्थनिदर्शना॥चू
डामणिपदधतेयोयोदर्वरविमागतं॥सतीकायातिथयीतिबोधयन्गृहमेधिनः॥३९॥अत्रसमागतंरविंशिरसासंभावयन्सदर्थ
चलःस्वनिष्ठयारविधारणक्रिययासमागतानांसतांएवंगृहमेधिन्यतिथ्यंकार्य्यमितिसदर्थंबोधयन्निबध्नातिसदर्थनिदर्श
ना॥अत्रकेचिद्वाक्यार्थहेतुपदार्थहेतुनिदर्शनाहृदयंअसंभवबस्तुहृदसंबंधनिबंधनमितितृतीयातुसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधने
तिचव्यवहरंति॥तथाहि॥आद्यनिदर्शनायांवाक्यार्थयोरैक्यमसंभवतयोःसाम्यपर्यवस्यति॥द्वितीयनिदर्शनायामपिअन्य
धर्मोन्यत्रासंभवात्॥धर्मिणोःसाम्यिपर्यवस्यति॥तृतीयनिदर्शनायांतुस्वक्रिययापरानुत्रतिसदृसदर्थबोधनसंभवदेवसम
तांगन्नीकरोति॥बोधयन्गृहमेधिनइत्यादिकारीषाग्निरध्यापयतीतिवत्॥समर्थीचरणेणिच्प्रयोगः॥ततश्चयथाकारि
षाग्निःशीतापनयनेनवटूनध्ययनसमर्थानूकरोति॥एवंवर्ण्यमानःपर्वतःस्वयमुपमानभावेनगृहमेधिनउक्तबोधनस
मर्थानूकर्तुंक्षमतेयथायंपर्वतः॥समागतंरविंशिरसासंभावयति॥एवंगृहमेधीसमागतंसंतमुचितपूजयासंभावयेदिति॥
अतःसंभवतिबोधनसंबधइति॥व्यतिरेकोविशेषश्चेदुपमानोपमेययोः॥शैलाइवोन्नताःसंतःकिंतुप्रह्वतिकोमलाः॥३२॥
अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायीव्यतिरेकः॥यथावा॥रक्तस्त्वंनवपल्लवैरहमपिश्लाघ्यैःप्रियायागुणै
स्त्वंमायातिशिखीमुखाःस्मरधनुर्मुक्ताःपुनर्मामपि॥पल्लवतःकुसुमतोरेषविशेषःकस्यतेवीर॥भूषयतिकर्णमेकःपरस्तुकर्णेतिरस्करोते॥३३॥कांता
पादतलाहतिस्तवमुदेतदून्नमाप्यावयोःसर्वतुल्यमशोककेवलमहंधात्रासशोकःकृतः॥३४॥अनुनयपर्यवसायीयथा॥ दृ
ढतरनिबद्धमुष्टेःकोशनिषण्णस्यसहजमानिनस्य॥कृपणस्यकृपाणस्यचकेवलमाकरोनेदः॥सहोक्तिःसहभावश्चेद्ध

323
1795

सतेजनरंजनः॥दिगंतमगमत्तस्यकीर्तिःप्रत्यर्थिभिःसह॥३५॥यथावा॥छायासंश्रयतेतलंविटपिनांश्रांतेवपांथैःसमंमूलं
मूलंयातिसरोजलस्यजडतास्वानेवमीनैःसह॥आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तेनवलोकैःसमंनिद्रागन्नंगृहंसहप्रविशति
कांतेवकांताजनैः॥३७॥जनरंजनइत्युक्तेःअनेनसार्धंविहरंबुरांशेरित्यादीनसहोक्तिरलंकारः॥विनोक्तिश्चेद्विनाकिंचि
त्प्रस्तुतंहीनमुच्यते॥विद्याद्यापिसावद्यविनाविनयसंपदं॥३८॥यथावा॥यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति॥निंदितः
सनवेद्धोकस्वात्मापनंविगर्हते॥३९॥अत्ररामदर्शनंविनानिंदितत्वंविनाशब्दमंतरेणापिदर्शितुं॥तच्चेत्किंचिद्विनाराम्यंवि
नोक्तिःसापिकथ्यते॥विनाखलेविनात्येषाराजेंद्रनवतःसना॥४०॥यथावा॥आविर्भूतेशशिनितमसामुच्यमानेवरात्रि
शस्यार्चिर्हुतभुजइवस्निग्धभूयिष्ठधूमा॥मोहनतर्वरतनुरियंलक्ष्यतेमुक्तकल्पागंगारोधःपतनकलुषागृह्णतीवप्रसादं
॥४१॥अत्रतमःप्रभृतीनिविनानिशादीनांरम्यत्वंविनाशब्दमंतरेणदर्शितं॥समासोक्तिःपरिस्फूर्तिःप्रस्तुतेप्रस्तुतस्यचेत्॥
अयमद्रीमुखंपश्यरक्तश्चंद्रतिचंद्रमाः॥४२॥यत्रप्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेविशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तांतस्यापिपरिस्फूर्ति
स्तत्रसमासोक्तिरलंकारः॥समासेनसंक्षेपेणप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात्॥उदाहरणमयमेंदीति॥अत्रचद्रस्यप्रौढी
प्रारंभसंबंधलक्षणोदयेवर्ण्यमानेमुखराद्रस्यप्रारंभवदनसाधारण्यात्॥रक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्याच्चंबती
त्यस्यप्रस्तुतार्थसंबंधमात्रपरस्यरात्र्यर्थांतरसाधारण्याच्चद्रमःशब्दगतपुंल्लिंगनेंदीगतस्त्रीलिंगेचनतत्प्रतिपाद्यद्रसंब
धिनेनचापरस्तादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तांतःप्रतीयते॥यथावा॥व्यालंबकुचभारमाकुलकचंव्यालोलहारावलि
प्रेखत्कुंडलशोभिगंडयुगलंप्रस्वेदिवक्त्रांबुजं॥राश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासंरसादेतयायस्मैदुःसादरंसृगया
संसक्तेतत्सती॥४३॥अत्रकंदुकवृत्तांतेवर्ण्यमानेव्यालंबकुचभारमित्यादिक्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरतासक्तनायि
कावृत्तांतःप्रतीयते॥पूर्वत्रविशेषणानिश्लिष्टानिइहसाधारणानीतिभेदः॥सारूप्यादपिसमासोक्तिरुच्यतेयथा॥पुरायत्रस्रोतः
पुलिनमधुनातत्सरितोविपर्यासंयातोघनविरलभावःक्षितिरहो॥बहोर्दृष्टंकालादपरमिवमन्येवनमिदं॥निवेशःशैलानां
तदिदमितिबुद्धिंद्रढयति॥४४॥अत्रवनवर्णनेप्रस्तुतेतत्साधारणकूटिंविषुधनसतां।नादिसंभूयसंभूयिविपर्यासंप्राप्त

स्यत्समाश्रयस्यग्रामनगरादेर्दृष्टांतः प्रतीयते॥ अत्रविशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वायदप्रस्तुतदृष्टांतस्य प्रस्तायनंतत्सदृशेविशेष्यत
समारोपार्थंसर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनःकविसंरंभगोचरत्वायोगात्॥ ततश्चसमासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः नतु
रूपकइवप्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपोप्यस्तिमुखचंद्रइत्यत्रमुखेचंद्रत्वारोपहेतुचंद्रपदसन्निध्याहारवद्दृष्टश्रुतिचंद्रमाइत्या
दिसमासोक्तयुदाहरणचंद्रादेर्जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसन्निध्याहारस्याभावात्॥ निरीक्ष्यविद्युन्नयनैःपयोदोमुखंनि
शायामन्निसारिकायाः॥ धारानिपातैःसहकिंनुवांतश्चंद्रोयमित्यार्तंतरंरासा॥४५॥ इत्यादौकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणइवप्र
स्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपगम्यस्याप्यभावात्॥ तत्रहिविद्युन्नयनैरित्यत्रनिरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थंप्रधानमयूरव्यंसकादि
समासव्यवस्थितोउत्तरपदार्थंप्रधानभूतनयनान्वयानुरोधात्॥ पयोदेनुक्तमपिद्रष्टुपुरस्तात्तारोपणंगम्यमुपगम्यते॥ नचेह
तथानिरीक्षणवत्॥ त्वय्यागतेकिमितिवेपतएषसिंधुरितिश्लोकेसेतुरुत्लाद्विच्चाप्रस्तुतासाधारणदृष्टांतउपात्तोस्ति॥ना
पिश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोःप्रस्तुताप्रस्तुतदृष्टांतयोरप्रस्तुतदृष्टांतस्यापिविद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति॥ येन
तदनुरोधत्वंसेतुमंथरइत्यत्रेवचानुक्तमपिप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपमन्युपगच्छेमतस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्य
वहारसमारोप्यमात्रमिहचारुताहेतुः॥ यद्यपिप्रस्तुताप्रस्तुतदृष्टांतयोरिहश्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोःभिन्न
पदोपात्तविशेषणपातयोरिवविशेष्येणवसाक्षादन्वयादस्तिसमप्राधान्यं॥ तथाप्यप्रस्तुतदृष्टांतान्वयानुरोधात्नप्रस्तुतप्र
स्तुतसमारोपांगीकार्यः॥ तथाहि॥ यथाप्रस्तुतविशेष्येनास्यप्रस्तुतदृष्टांतस्यान्वययोग्यता॥ तथैवाप्रस्तुतजारादेर्नास्ति प्र
स्तुतदृष्टांतस्यान्वययोग्यता॥ एवंचसमप्रधानयोःप्रस्तुताप्रस्तुतदृष्टांतयोरन्यतरस्यावश्यंकसमारोपेऽन्युपगंतव्यस्तुतएव
प्रस्तुते प्रस्तुतदृष्टांतस्यारोपश्चारुताहेतुरितियुक्तं॥ नन्वेवंसतिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वेसमासोक्तिः॥ विशेषणानां
साम्येनयत्रप्रस्तुतवर्त्तिनां॥ अप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसासमासोक्तिरिष्यते॥ इत्यादीनिप्राचीनानांसमासोक्तिलक्षणानिनसंग
छेरन्॥ प्रस्तुतेश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्यप्रस्तुतदृष्टांतसमारोपमात्रस्यचारुताहेतुत्व
लाभ्युपगमेनविशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणादितिचेत्॥ उच्यते॥ स्वरूपतोप्रस्तुतदृष्टांतस्यारो

345
1995

पोनचारुताहेतुः॥ किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यतस्यरोपः॥ तथाभूतस्यैवरसानुगुणत्वात्॥ नचतावदवगम
नेविशेषणपदानांसामर्थ्यमस्ति॥ अतःश्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैःस्वरूपितःसमर्पितेनवदनचुंबनादीनांतत्संबंधिनि
कामुकादावन्वयेपुनस्तदीयत्वानुसंधानेतन्नभवतियथास्वरूपतोदृष्टेनराजाश्वादिनातत्संबंधिनिराजादौस्मारितेपुन
रश्वादौतदीयत्वानुसंधानवदितिविशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्याक्षेपे॥ अतएवश्लिष्टविशेषणाया
मिवसाधारणविशेषणायामपिअप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येवप्राचीनानांप्रवादःकंदुकेव्याचलत्कुचभारत्वादिविशिष्ट
वनितासंबंधित्वस्यकामुकसंबंधित्वेनैवसमारोपणीयत्वात्॥ स्वरूपतःकंदुकेपतितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात्॥ किंचसारूप्यनिब
धनत्वेनोदाहृतायांसमासोक्तावप्रस्तुतदृष्टांतस्याश्वार्थस्याप्रस्तुतदृष्टांतरूपेणैवगम्यतयातेनरूपेणतस्यसमारोपसिद्धेर
न्यत्रापितथैवयुक्तमेवप्राचीनानांलक्षणमितिविभावनीयं॥ अलंकारःपरिकरःसान्निध्येविशेषणे॥ सुधांशुकलितोनंसस्ता
पंहरतुवःशिवः॥ ४६॥ अत्रसुधांशुकलितोनंसइतिविशेषणंतापहरणसामर्थ्यान्निध्यं॥ यथा॥ तवप्रसादात्कुसुमायुधो
पिसहायमेकंमधुमेवलब्ध्वा॥ कुर्योहरस्यापिपिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिंकेममधन्विनोन्ये॥ ४७॥ अत्रपिनाकपाणेरिति हरविशेष
णंकुसुमायुधइत्यर्थलब्धाहमर्थविशेषणंचसारासारयुक्तत्वान्निध्यरूपं॥ यथावा॥ सर्वाशुचिनिधानस्यकृतघ्नस्यविनाशि
नः॥ शरीरकस्यापिकृतेमूढाःपापानिकुर्वते॥ ४८॥ अत्रशरीरविशेषणानितस्यहेयत्वेनासंरक्षणीयत्वान्निध्यानि॥ य
थावा॥ व्यासेनेकतयास्थितेऽकृतिगणेजन्मीनवल्मीकतोनानौनाभवमच्युतस्यसुमहद्ध्यंचनानाविधं॥ चित्रार्थोनरहस्य
थामचकथंसूत्रामणिनासंगुरुर्देवलदुर्वासाश्चंदवर्णनमहंकुर्यांकथंवाकुयां॥ ४९॥ अत्राकृतिगणंनव्यास्छमित्यादीनिविशेष
णानिस्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेननाहंव्यासइत्याद्यन्निध्यानि॥ तत्राद्योदाहरणयोरेकैकंविशेषणं
समनंतरयोःप्रत्येकंबहूनिविशेषणानि॥ तत्रापिप्रथमोदाहरणेसर्वाणिविशेषणान्येकान्निध्यानिपदार्थरूपाणिच
द्वितीयोदाहरणेभिन्नान्निध्यानिवाक्यार्थरूपाणिचेतिभेदः॥ तेषुव्यंग्यार्थसद्भावेपिध्वनिव्यपदेशः॥ हरस्यतापहर
णेमन्मथस्यैकमुतिकन्यायेनसर्वधन्विधैर्यनंजकत्वेशरीरसंरक्षणार्थेयापमाचरतांमूढत्वेस्वस्यवर्णनीयत्वेजगुणकथना

रात्कत्वेचवाच्यएवोपस्कारकत्वादतएवव्यंग्यार्थस्यवाच्यपरिकल्पासरिकरइतिनामास्यालंकारस्य॥केचित्तुनिश्रयोजनवि
विशेषणोपादानेपुष्टार्थदोषस्यात्कत्वात्सश्रयोजनत्वंविशेषणस्यदोषाभावमात्रेणकश्चिदलंकारःएकनिष्ठतादृशानेकविशे
षणोपन्यासःपरंवैचित्र्यविशेषासरिकरइत्यलंकारमध्येपरिगणितइत्याहुःवस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकर
इतिननियमः॥श्लेषयमकादिपुष्टार्थदोषाभावेनतत्रैकस्यापिविशेषणस्यसान्निध्यायस्यविन्यासेविधिनिविशेषसङ्गा
सरिकरत्वोपपत्तेः॥यथा॥अतियंजेतनिजांयादेवतामुन्नयतश्चवेतऋषतेपथे॥क्षितिच्छतेवसदेवतकावयंनवतानवताकिम
हिदुहा॥५०॥अत्रपुरहूतपूजायुक्तान्दादीनप्रतिभगवतःकृष्णस्यवाक्यंगोवर्धनगिरिरवास्माकंरक्षकत्वेनदेवतमितिसएव
पूजनीयःनारक्षकःपुरंदूतइत्येवपरंवनवतेतिगोवर्धनगिरिर्विशेषणंकाननत्वांनिर्झरादिमत्वाच्चपुष्पफलमूलतृणजलादिभि
रारण्यकानामस्माकंअस्मच्छब्दानांचगवामयमेवरक्षकइत्यभिप्रायगर्भे॥एवमन्त्रैकस्यापिसाभिप्रायविशेषणस्यापिविधिनि
विशेषवशादलंकारत्वसिद्धावन्यत्रापिसूधांशुकलितोन्नतइत्यादौतस्यात्मलाभोननिवार्यते॥अपिच॥एकपदार्थहेतुकंकाव्य
लिंगमलंकारइतिसर्वसंमतं॥तद्वदेकस्यापिविशेषणस्यसान्निध्यस्यालंकारत्वंकृतमेव॥सान्निध्येविशेष्यतुनवेसरिकरोकु
रः॥चतुर्णांपुरुषार्थानांदातादेवश्चतुर्भुजः॥५१॥अत्रचतुर्भुजइतिविशेष्यंयुगपत्पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्यान्निध्यायग
र्भं॥यथावा॥फणीद्रस्तेगुणानूवुंलिखितुंहेहयाधिपः॥द्रष्टुमाखंडलःसाक्षात्कोहमेषक्षतेगुणाः॥५२॥फणीद्रइत्या
दिविशेष्यपदानिसहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि॥नानार्थसंश्रयःश्लेषोवर्ण्यावर्ण्योभयाश्रयः॥सर्वोमाधवःपायात्सयो
गंगामदीधरत्॥५३॥अलेनत्वन्मुखेवेतुत्वंहरिणाहितसत्क्रिया॥उच्चरद्भिर्कीर्तात्मःशुशुभेवाहिनीपतिः॥५४॥अनेका
र्थशब्दविन्यासःश्लेषःसत्रिविधः॥प्रस्तावैकविषयः॥अप्रस्तावैकविषयः॥अप्रस्ताप्रस्तावैकविषयश्च॥सर्वेद्याद्यानां
क्रमेणोदाहरणानि॥तत्रसर्वोमाधवइतिस्तोतव्येनप्रस्तुतयोःहरिहरयोःकीर्तनंप्रस्तुतश्लेषः॥अजंकमलंअजश्चंद्रस्त
योरयमानमात्रेणाप्रस्तुतयोःकीर्तनमित्यप्रस्तुतश्लेषः॥यथावा॥ततःकाकोदरोयेनद्राग्धापिकरुणात्मना॥पूतनामारणे
ख्यातःसमेस्तुशरणंविभुः॥५५॥नीतानामाकुलीभावंखुब्धेनूरिशिलीमुखैः॥सदृशोवनदृष्टानांकमलानांत्वदीक्षणे॥५६

321
1995

असावुदयमारूढःकांतिमान्रक्तमंडलः॥राजाहरतिलोकस्यहृदयंमृदुभिःकरैः॥५७॥अत्राद्येस्तोतव्येनप्रस्तुतयोःकृष्ण
मयोःश्लेषः॥द्वितीयेउपमानत्वेनाप्रस्तुतयोःपद्महरिणयोःश्लेषः॥तृतीयेरागवर्णनप्रस्तावेप्रस्तुतस्यप्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रस्तु
स्यनवाभिषिक्तस्यनृपतेःश्लेषः॥यदत्रप्रस्तुताप्रस्तुतश्लेषोदाहरणेशब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंतिआचार्याः॥तत्रप्रस्तुताप्रस्तुताभिध
धानमूलकस्योपमादेरलंकारस्यव्यंग्यत्वान्नायंनत्वप्रस्तुतार्थस्यैवव्यंग्यत्वान्नायमप्रस्तुतार्थस्यापिशक्त्याप्रतिपाद्यस्या
भिधेयत्वावश्यंभावेनव्यक्त्यनपेक्षितत्वात्॥यद्यपिप्रस्तुतार्थप्रकरणबलात्झटितिबुद्धिस्थितेसत्येवपश्चान्नपतद्वा
धनादिवाचिनोराजकरादिपदानामन्योन्यसंनिधानबलात्तत्तद्विषयशक्त्यंतरान्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थःस्फुरेत्॥नैतावतातस्य
व्यंग्यत्वंशक्त्याप्रतिपाद्यमानसर्वथैवव्यक्त्यनपेक्षणात्॥पर्यवसितेप्रस्तुतार्थाभिधानेपश्चात्स्फुरतिचेत्काकांगूढश्लेषोभव
त्वस्तिचान्यत्रापिगूढश्लेषः॥यथा॥अयमपिजरठःप्रकामगुर्वीरुन्नघविलंबिपयोधरोपरूढाः॥सततमसकृन्मतागम्यरूपा
परिणतदिक्करिकास्तटीर्विनर्ति॥५८॥मंदमग्निमधुरर्योपलादर्शितश्चयथुश्चाभवत्तमः॥दृष्टयस्तिमिरजंसिषेविरेशोषमो
षधिपतेरसन्निधौ॥५९॥अत्रहिसमासोक्त्युदाहरणयोःप्राकरणिकार्थप्रकरणबलात्झटितिबुद्धिस्थेविशेषणसाम्यादप्रस्तु
तोपिरूढेरस्तोतव्यादिः॥प्रतीयते॥तत्रसमासोक्तेरंगश्लेषइतिसर्वेषामभिमतएव॥एवमन्यत्रापिगूढश्लेषध्वनिबुद्धिर्न
कार्या॥यथा॥रम्याइतिप्राप्तवतीःपतत्कारागंविविक्ताइतिवर्धयंतीः॥यस्यामेसेवतनमद्वलीकाःसमंवधूभिर्वलिभिर्युवानः॥
६०॥अत्रद्वितीयांतादिविशेषणसमर्पितार्थांतराणांशब्दसामर्थ्येनवधूभिरन्वयः॥विभक्तिभेदात्॥नचविभक्तिभेदेपितद
न्वयासपक्षंसाधर्म्यमिहनिबध्यमस्ति॥यतएतस्मिन्धिकपयःश्रियंवहंत्यःसंक्षोभंवनकृद्भावनीताः॥वाल्मिकेर
रहितरामलक्ष्मणानांसाधर्म्यंदधतिगिरांमहासरस्यः॥६१॥इत्यत्रवाक्यश्लेषोभवेत्॥समभिव्याहृतक्रियाविशेषणंसहा
र्थंतेनाप्युपपन्नंवधूप्रभृतिशब्दविशेषणार्थान्वयात्॥आकूद्रागप्रतीतेःसामर्थ्यंनावलंबतेतस्मादर्थसौंदर्यबलादेवतदन्वयानुसं
धानमितिगूढश्लेषः॥तदनुतद्भावेसमशब्दस्यसाधर्म्यार्थत्वकल्पनमितिवाच्यंतेवोपमालंकारस्यांगमयंश्लेषइत्यलंइति
प्रपंचेन॥तत्सिद्धंश्लेषत्रैविध्यं॥एवंचश्लेषःप्रकारांतरेणापिद्विविधःसंपन्नः॥उदाहरणगतेघनश्यामकीलालवाहिनीत्यादिषु

परस्परविलक्षणंपदनंगमनपेक्ष्य॥नानार्थक्रोडीकारादनंगश्लेषः॥सर्वेहोमाधवोयोगंगांहरिणाहितसन्निनेत्यादिषुपरस्परंविल
क्षणंपदनंगमनपेक्ष्यनानार्थक्रोडीकारात्सनंगश्लेषइति॥तत्रनंगश्लेषशब्दालंकारःअनंगश्लेषस्त्वर्थालंकारइतिकेचित्॥उन
यमपिशब्दालंकारइत्यन्ये॥उभयमप्यर्थालंकारइतिसन्निप्रायः॥एतद्विवेचयितुंनिश्चमीमांसायांद्रष्टव्यं॥अप्रस्तुतप्रशं सा
स्यात्सायत्रप्रस्तुताश्रया॥एकःक्षतिशंकुंतेषुयोन्यंशाक्रान्तयाचते॥६२॥यत्राप्रस्तुतउक्तांतवर्णनेनप्रस्तुतावगतिपर्यवसायि
तत्रप्रस्तुतप्रशंसालंकारः॥अप्रस्तुतउक्तांतवर्णनेनप्रस्तुतावगतिश्चप्रस्तुताप्रस्तुतसंबंधेसतिनवतिसंबंधश्चसारूप्यं
सामान्यविशेषभावः॥कार्याकार्यकारणभावोवासंभवति॥तत्रसामान्यविशेषभावेसामान्याद्विशेषस्यविशेषात्सामान्यावग
तोद्वैविध्यं॥कार्याकार्यकारणभावेपिकार्यात्कारणस्यकारणाद्वाकार्यस्यावगतोद्वैविध्यं॥सारूप्येतुकोनेदृश्यस्याःसंचप्रकारा
यदाहुःकार्येनिमित्तेसामान्यविशेषेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यवचःस्तुत्यैतुल्यस्येतिचपंचधेति॥तत्रसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्र
शंसोदाहरणंएकःक्षतीति॥अत्राप्रस्तुतस्यचातकस्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेक्षुद्रेभ्योयाचनान्निवृत्तेमानिमा
निनिपर्यवस्यति॥यथावा॥अबलक्षत्रियमसदाजटिलांसन्निधिरारोपितोमृगपतेःपदवीयदिच्छा॥मत्तेभकुंभदलनेपटुनापिलु
ब्धस्यानादरंकरिष्यतिकथंहरिणाधिपस्य॥६३॥अत्रक्षुद्रकस्यनिंदानिंद्नीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेक्षत्रियंप्रतिव्यवहारमात्रेण
विद्वत्तामन्निनयतिवेधयेपर्यवस्यति॥यथावा॥अंतश्छिद्राणिभूयांसिकंटकाबहवोबहिः॥कथंकमलनालस्यमाभूवन्नि
र्गुणागुणाः॥६४॥अत्रकमलनालस्तुतौतत्कीर्त्तनंतत्सरूपेबहिःखलेषुजाग्रत्सूच्यादिपुत्रादिभिरंतःकलहंकुर्वाणेपर्य
वस्यति॥एवंचलक्ष्यलक्षणयोःप्रशंसादृष्टःस्तुतिनिंदास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्त्तनमात्रपरोद्रष्टव्यः॥सामान्यनिबंधना
यथा॥विधायवैरंसामर्षैर्नरोरायेउदासते॥अक्षिप्योदर्चिषंकक्ष्येशरतेतेनिमारुते॥६५॥अत्रप्रागेवसामर्षैःशिशुपालेरु
क्मिणिहरणादिनावैरंदृढीकृतवताकृष्णेनतस्मिन्नुदासितुमयुक्तमितिविशेषार्थंवक्तव्येप्रस्तुतेतत्प्रत्यायनार्थंसामान्यमभि
हितं॥यथावासौहार्दसंरंभावाप्तमुच्चावचभिटाजुषां॥परोक्षमितिकोप्यस्तिपरीक्षानिकषोपलः॥६६॥अत्रयदिदं प्र
त्यक्षइवपरोक्षेपिममहितमाचरासितदात्मनुत्तमस्कृहरितिविशेषवक्तव्येनप्रस्तुतेसामान्यमभिहितं॥विशेषनिबंधनायथा

१२॥

३२१
१९९५

अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमामृगलांछनः॥कसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः॥६७॥अत्रक्षत्रंप्रतिबलभद्रवाक्येमार्दव
दूषणपरे॥पूर्वंप्रस्तावानुसारेणक्रूरएकख्यातिभाग्भवति॥नतुमृदुरितिसामान्येवक्तव्यतत्प्रत्यायनार्थंमप्रस्तुतोविशेषोभिहि
तः॥एवंचक्षत्रियादिषुसामान्यतःकिंचिदर्थंप्रस्तुत्यतद्विवरणार्थेंप्रप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेधियमेवाप्रस्तुतप्रशंसाद्र
ष्टव्या॥कारणनिबंधनायथा॥हृतसारमिवेंदुमंडलंदमयंतीवदनायवेधसा॥क्षतमध्यविलंबिलोक्यतेध्रुतगंभीरखनी॥
लिमा॥६८॥अत्राप्राकरणिकेंदुमंडलगततयोल्लक्ष्यमाणेनदमयंतीवदननिर्माणार्थंसारांशाहरणेनकारणेनतत्कार्यरूपो
वर्णनीयतयाप्रस्तुतोदमयंतीवदनगतोलोकोत्तरसौंदर्यविशेषःप्रतीयते॥यथावा॥मदीयवरदराजस्तवे॥आश्चित्यनूनम
मृतंकृतयःपदंतेदृक्षयोपनतदिव्यपदानिमुख्याः॥लावण्यपुंजन्यनिचयंसुहृदिलदास्येविन्यस्ययांतिमिहिरंप्रतिमास
मिन्नाः॥६९॥अत्रप्राकरणिकंचंद्रगततयोल्लक्ष्यमाणेनलावण्यपुण्यनिचयविन्यासेनकारणेनतत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलाव
ण्यशालित्वमनन्यसुखसाधारणंभगवन्मुखेवर्णनीयतयाप्रस्तुतंप्रतीयते॥तथाहि॥चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगात्सुधिक्षयाच्चां नेराध्यवसायाद्वाप्रतिमासनिम्नत्वेनवर्णितस्तेनानीताश्चंद्राअनंतकोटयइतिलेख्यंकालस्यानादित्वात्॥सर्वेषांचते
षांमाकाराश्रयणश्लेषमहिम्नाभगवच्चरणसमाश्रयेणाध्यवसितंभवगच्चरणप्रपन्नानांचदेहक्षयोपस्थितौपरमपद
प्राप्त्यभिमुख्यंतदानीमेवस्वसुहृद्गोस्वकीयसुकृतसोमनिवेशनं॥ततःसूर्यमंडलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वंश्रुतिसिद्धमितित
दनुरोधेनतेषांदेहक्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौसूर्यमंडलप्राप्तेःप्राक्प्रत्यक्षसिद्धेपुण्यलेननिरूपितस्यलावण्य
स्यप्रहाणंनिमित्तीकृत्यतस्यचंद्रसादृश्यस्वरूपोपचरितंतत्सोहार्दवतीभगवन्मुखेन्यसनमुल्लक्षितं॥यद्यपिस्वसुहृद्दुःखे ता
वत्स्वस्यपुण्यसंक्रमणंभवति॥तत्रापिअत्रसुहृदीत्येकवचनेनभगवन्मुखमेवचंद्रस्यसुहृद्दुःखंतन्मुखांतराणिचंद्रसादृश्यगं
धस्योपभावादिति॥भगवन्मुखस्यतरमुखेभ्योयोयतिरेकोयंजितंस्तताश्चतस्मिन्नेवसर्वेषांचंद्राणांस्वस्यलावण्यविन्यासेनोत्प्रे
क्षणेनवर्णितःप्रस्तुतार्थःस्पष्टमेवप्रतीयते॥यद्यपिस्फुटोसूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरंनाविविरजानद्यतिक्रमणानंतरमेवसुहृ
त्सुखंतसंक्रमणंश्रूयते॥तथापिशारीरकशास्त्रेतस्यार्थवशात्प्राग्भावःस्थापितइतितदनुसारेणविन्यस्यमिहिरंयोतीत्यु

कं॥कार्यनिबंधनायथा॥नत्वंबिभ्रिनखधावनतोयलग्नास्तत्कांतिलेशकणिकाजलधिंप्रविष्टाः॥तापत्रयस्यमथनेनधनी
वंनखोनूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः॥७०॥अत्रभगवत्पादांबुजक्षालनतोयरूपायोदिव्यसरित्यलक्तकरसादिवद्भु-
ग्नानांतयासमुद्रंप्रविष्टानांनखकांतिलेशकणिकानांपरिणामतयासंभाव्यमानेनसमुद्रनवनीतपदप्राप्त्येनचंद्रेणकार्ये
णतंनखकांत्युत्कर्षःप्रतीयते॥यथावा॥अस्याश्चेद्भृतिसोकुमार्यंमधुनाहंसस्यगौरत्वंसद्भोगायदिसाध्यतांपरभृते वा
चंयमत्वंव्रतं॥अंगानामकठोरतायदिदृषल्लाघवंसामलतीकांतिश्चेत्कमलादिमत्रबहुनाकाषायमालंबतां॥७१॥अत्रनाधि
कागत्यादिषुवर्णनीयेषुनप्रस्तुतेषुहंसादिगतगर्वशांत्यादिरूपाण्योचित्येनसंभाव्यमानानिकार्याणिक्रमेणाभिहितानिएतानि
चपूर्वोदाहरणइवनवस्तुकार्याणिकिंतुतन्निरीक्षणकार्याणि॥लज्जातिरश्चांयदिचेतसिस्यादसंशयंपर्वतराजपुत्र्याः॥तेक
रापाशंप्रसमीक्ष्यकुर्युर्बालप्रियत्वंशिथिलंचमर्यः॥७२॥इत्युदाहरणांतरंतथैवस्पष्टं॥अंगानामकठोरतेतितृतीयपदे तु
वर्णनीयोगसोकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपिनार्थोक्षिप्यमालतीकठोरत्वेविवक्षितं॥प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य
तदकार्यत्वात्॥किंतुतद्भृङ्गैरेवतथाच॥तत्सोकुमार्यंनिरीक्षणकार्यंकठोरतातानभिदमपिचरंगमादेवदृष्टइत्युदाहरणांत
थैवस्पष्टमर्थस्यकार्यत्वइवबुद्धेःकार्यत्वेपिकार्यनिबंधनत्वेनहीयते॥इतितादृशान्यपिकार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाह
तानिप्राचीनैः॥वस्तुतस्तुतदतिरेकेपिनदोषः॥नह्यप्रस्तुतप्रशंसायांप्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविधसंबंधएवदृश्यतेनियंतु रा
ज्यतेसंबंधांतरंघटितदृशोनात्॥यथा॥तापत्रयौषधवरस्यतवस्मितस्यनिश्वासमंदमरतानिबुसीस्तस्य॥एतत्कुंगरचया
इवविप्रकीर्णाजेवात्कस्यकिरणाजिगतिभ्रमंति॥७३॥अत्रहिअप्रस्तुतानांचंद्रकिरणानांनगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधध
न्यविशेषकुंगरचयत्वेनाक्षिणोनभगवन्मंदस्मितस्यतत्सारतारूपःकोप्युत्कर्षःप्रतीयेत॥नचधान्यकुंगरचययोःकार्यकार
णभावादिनिबंधनेअप्रस्तुतप्रशंसेदर्शितेततोन्यत्रापिदृश्यतेयथा॥कालिंदिब्रूहिकुंजोद्भवजलधिरहंनामगृह्णासिकस्मा
च्छत्रोर्मेनमरहस्यमपिवदसिमेनामकस्मात्सपत्न्याः॥मालिन्यंतर्हिकस्मात्तनुभवसिमिलत्कज्जलैर्मालवीनांनेत्रोत्थैर्भिः
किमासांसमजनिकुपितःकुंतलःक्षोणिपालः॥७४॥अत्रकिमासांसमजनीतिमालवीनांतथारोदनस्यनिमित्तंदृष्टंतस्मिय

331
1995

मरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपितःकुंतलःक्षोणीपालइतितत्कारणमभिहितमितिकारणनिबंधनामालवान्प्रतिप्रस्थितेनकुं
तलेश्वरेणकिंतेनिर्जिताइतिदृष्टतद्बधानंतरंनाविजलनिधिनमंदाप्रश्नोत्तररूपंकार्यमभिहितमितिअत्रैवकार्यनिबंधन
तपिपूर्वस्यांप्रश्नःशक्यःअस्यामर्थइतिभेदः॥प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यद्योतनेप्रस्तुतांकुरः॥किंभृंगसख्यांमालत्यांकृतक्याकंटकक्ष
या॥७५॥यत्रप्रस्तुतेनवर्ण्यमानेनान्यिमतमन्यत्प्रस्तुतंद्योत्यतेतत्रप्रस्तुतांकुरोलंकारःउत्तरार्धमुदाहरणंअत्रप्रियतमे
नसाकमन्यांनविरहंतिकाचित्॥भृंगंप्रत्येवाहतिवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वेनचानामंत्रणीयामंत्रणेनवाच्यासंभवादप्रस्तुतमे
ववाच्यमिहसरूपप्रस्तुतावगतयेनिर्दिष्टमितिवाच्यं॥मोद्यादिनाभृंगादावप्यामंत्रणस्यलोकेदर्शनात्॥कस्त्वंभोकथयामि
देवहतकिंमांविधिशाखोटकंवेराग्यादिवक्षिसाधुविदितंकस्मादिदंकथ्यते॥वामेनात्रवटस्तमध्वनाजनःसर्वोत्सनासेवते
नछायापिपरोपकारकरणीमार्गेस्थितस्यापिमे॥७६॥इत्यत्रचेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवर्त्तितिर्यगामंत्रणस्यार्थतमसंभावि
तत्वान्नावात्॥एवंचप्रस्तुतेनवाच्येनभृंगोपालंनरूपेणपत्न्याःकुलवध्वाःसौंदर्यान्निमानशालिन्याःक्रूरजनपरिष्वंगदुश्च
रितायांपरवनितायांविटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायांवेश्यायांकंठकसंकुलकेतकीकल्पायांप्रियतमंप्रत्युपालंभोद्योत्यते
यथावा॥अन्यासक्तावदुपमर्दसहासृभृंगलोलंविनोदयमनःसमनोलतासु॥बालामजातरजसंकलिकामकालेव्यर्थंकदर्थय
सिकिंनवमल्लिकायाः॥७७॥अत्रापुष्पानमध्येचरंतंभृंगंप्रत्युपालंभइतिवाच्यार्थस्यापिप्रस्तुतत्वंइदंचप्रौढांगनासुवि
द्यमानासुबालिकांरतयेकुशयतिकामिनिश्लिष्यंतिकस्याश्चिद्विदग्धायाःवचनमितितंप्रत्युपालंभोद्योत्यते॥यथावा॥कोरा
ढूंढूमियंदधातिनलिनीकादंबचंचुक्षतंधत्तेचूतलतानवंकिसलयंपुंस्कोकिलास्यादितंधिग्याकण्यंमिथःसखीजनवचः साही
धिकायास्तटेचलोलतेनतिरोदधेस्तनतटंविबाधरपाणिना॥७८॥अत्रेयमितिनलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेनदीर्घकायास्तट
इत्यनेनवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वंस्पष्टं॥प्रस्तुतांतरद्योतनंचस्वयमेवकविनाविच्छेदमुत्तरार्धे॥अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्व
निमाहलोचनकारः॥अप्रस्तुतप्रशंसायांवाच्यार्थोप्रस्तुतत्वादवर्णनीयइति॥तत्राभिधायामपर्यवसितायांतेनप्रस्तुतार्थव्य
क्तिरलंकारः॥इहतुवाच्यस्यप्रस्तुतत्वेनतत्राभिधायांपर्यवसितायामर्थसौंदर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरिति॥वस्तुतस्तु

अयमप्यलंकारएवध्वनिरितिव्यवस्थितंचित्रमीमांसायां॥तृतीयोदाहरणस्यत्वलंकारत्वेनकस्यापिविवादः॥उक्तंहिध्वनिकृता॥
राद्यर्थंशक्त्याक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थःकविनापुनःयत्रविवक्ष्यतेसोक्त्यासेवान्यालंकृतिर्ध्वनिरिति॥एतानिसारूप्यनिबंधनान्युदाहर
णानि॥संबंधातरनिबंधनान्यपिकथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोःप्रस्तुतत्वलंक्षणेनोदाहरणीयानीतिदिङ्मात्रमुदाह्रियते॥रात्रिःशिवा
काञ्चनसन्निधत्तेविलोचनेजागृतमप्रमत्ते॥समानधर्मायुवयोःसकामेसखानविघ्नत्यचिरेणकश्चित्॥६०॥अत्रशिवासारूप्य
मिवतदेकदेशतयातद्वाच्यंनालोचनमपिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनरुद्रस्यशिवसारूप्यंगम्य
यथावा॥वहंतिसिंदूरंप्रबलकबरीभारतिमिरविषांदेवैरीकृतमिवनवीनार्ककिरणं॥तनोतुक्षेमंनस्तवदनसौंदर्यलहरी
परीवाहस्रोतःसरणिरिवसीमंतसरणिः॥६१॥अत्रवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतायाःसीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन
परिपूर्णतटाकवत्परीवाहकत्वसरणीभूतास्वस्थानेसीमंतीवदनसौंदर्यसमृद्धिःप्रतीयते॥सापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैव॥यथावा
अंगासंगिमृणालकांडमयतेनेंगावलीनांरचनासामोक्तिकमिंदुनीलसरणीश्वासानिलाद्वाहते॥दंतेयंहिमवालुकापिकु
त्रयोर्धत्तेक्षणंदीयतांतप्तायःपतितंबुबुत्कृतलेधारांबुसंलीयते॥६२॥अत्रनायिकायाविरहसहत्वातिशयप्रकटनाय
संतापवर्णनंकार्यंतिमृणालमालिन्यादिन्यपिवर्णनीयत्वेनविवक्षितानीतितन्मुखेनसंतापोवगम्यः॥यत्रकार्यंमुखेनकार
णस्यावगतिरपिनिबद्धातत्रनायमलंकारः॥किंत्वनुमानमेव॥यथावा॥परिम्लानेपीनस्तनजघनसंगादुन्मयतस्तनो मे
ध्यस्यांतःपरिमिलनमाप्यहरितं॥इदंश्यस्तेन्यासंत्रशिथिलभुजास्तेपचलनैःकृशाग्याःसंतापंवदतिनलिनीपत्रशय
नं॥६३॥ननुप्रस्तुतकार्यानिधानमुखेनकारणस्यगम्यत्वमपिप्रस्तुतांकुरविषयश्चेत्॥किंतहिपर्यायोक्तमित्याकांक्षा
यामाह॥पर्यायोक्तंतुगम्यस्यवचोभंग्यंतरात्श्रयं॥नमस्तस्मैकृतोयेनसुधाराकुवधूकुचौ॥६४॥यदेवगम्येविवक्षितं त
स्यैवभंग्यंतरेणविवक्षितरूपादपिचारुतरेणरूपांतरेणानिधानंपर्यायोक्तमुत्तरार्धमुदाहरणं॥अत्रभगवान्त्र्यक्षदेवः
स्वासाधारणरूपेणगम्यः॥६५॥अत्रगौतमःराहुवधूकुचवैय्यर्थ्यकारकत्वेनरूपांतरेणसएवाभिहितः॥यथावा॥लोकं १४
पश्यतियस्यांघ्रिःसयस्यांघ्रिंनपश्यति॥तान्यामप्यपरिछेद्यविद्याविश्वगुरोस्तव॥६५॥अत्रगौतमःपतंजलिश्चस्वासा

भाररूपान्यांगम्योरूपांतरेणाभिहितो॥यथावा॥निवेद्यतांहंतसमापयंतोशिरीषकोशांम्रदिमानिमानं॥पादोकियद्दूरंजि
गमिषतिगम्यनिधित्सेतुच्छहृदयंमनस्ते॥६६॥अत्रकियद्दूरंजिगमिषतिगम्यएवार्थोरूपांतरेणाभिहितः॥यथावा॥दे
वंबंदेजलधिशरधिंदेवतासार्वभौमंव्यासप्रश्नाभुवनविदितामस्यवाहाधिवाहाः॥भूषापेटीभुवनमधरंपुष्करंपुष्पवा
ठीशाठीपाकशातमखमुखाश्चंदनद्रुर्मनोभूः॥६७॥अत्रयस्यैवदावांहाकृजंगमाभूषणानीत्यादितत्तद्वाक्यार्थस्य
व्यवस्थितावेदत्वाद्याकोरणावगम्याएवंवेदादयोव्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकोरणाभिहिताः॥परंतुदेवतासार्वभौमत्वस्फु
टीकरणायविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनप्रतिपादिताः॥अलंकारसर्वस्वकृतापिपर्यायोक्तस्यसंग्रहायागतमिदमेव
लक्षणमंगीकृतं॥गम्यस्यापिभंग्यंतरेणाभिधानंपर्यायोक्तमिति॥चकाभिधातप्रसन्नाद्येवचकारयोराहुवधूजनस्य
अलिंगनोदामविलासबंधंरतोत्सवंचुंबनमात्ररोधं॥६८॥इतिप्राचीनंतदुदाहरणमन्यथायोजितं॥राहुवधूगतेनवि
शिष्टनरतोत्सवेनराहुशिरश्छेदकारणरूपोगम्यतइति॥एवंचगम्यसेवाभिधानमितिलक्षणानुपपत्तिमाशंक्यगम्यस्येवा
भिधानायोगात्कार्यादिहारेणवाभिधानंलक्षणेविवक्षितमितिलक्षणमपिकृष्टगत्यायोजितं॥लोचनकृतापिपर्यायो
क्तंयदन्येनप्रकारेणाभिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगीकृत्यतदुदाहरणंचकारेणराहुशिरश्छेदकारणंव्यंग्यंसम्यक्प्र
दर्शितंतत्रलक्षणंलक्ष्यनामचकृष्टगत्यायोजितं॥वाच्यादन्येनप्रकारेणव्यंगेनोपलक्षितसंघटनाभिधीयतेतत्पर्या
येणप्रकारांतरेणव्यंगेनोपलक्षितेउक्तमितिसर्वोप्ययंक्लेशः किमर्थंइतिनविद्मः॥दर्शितानिहिगम्यस्यवरूपांतरेणा
भिधानेबहून्युदाहरणानि॥चक्राभिघातःप्रसन्नाद्येवेतिप्राचीनोदाहरणमपिस्वरूपेणगम्यस्यभगवतोरूपांतरेणा
भिधानसंज्ञेवातस्यांतर्भूतमेव॥यत्तुतत्रराहुशिरश्छेदावगमनेतत्रप्रागुक्तरीत्याप्रस्तुतांकुरएव॥प्रस्तुतेनचराहो शिरो
मात्रावरोधेनालिंगनवैय्यर्थ्यादनरूपेबाध्येभगवतोरूपांतरेणोपपादिते॥नभगवतःस्वरूपेणावगमनंपर्यायोक्त
स्यविषयः॥पर्यायोक्तंतदप्याहुर्यद्भाज्येनेष्टसाधनं॥यामिचूतलतांदृष्ट्वाबभ्रुर्नास्यतामिह॥६९॥अत्रनायिकानायिकेनसंगमस्यचूतलतादर्शनभाज्येननिर्गच्छत्यासख्यातत्स्वाच्छंद्यसंपादनरूपेष्टसाधनेपर्यायोक्तं॥यथावा॥देहि
मकुंदकुंदराधेपरिधाननिगूहितं॥इतिविस्रंसयन्नीवीतस्याःछद्मामुदेस्तवः॥७०॥पूर्वत्रपरेष्टसाधनमत्रकुंदकसङ्

१५ वशोधनार्थं नीवी विस्रंसन व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति निंदा॥ उक्ति व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिर्निंद्यास्तुतिर्निंद्याः॥ कः स्वर्धुनिर्वर्वे कस्तेयापि नोनयसे दिवं॥ ९१॥ साधु दूतिपुनः साधु कर्तव्यं किमतः परं॥ यन्मदर्थं विलूनासि दंतैरपि नखैरपि॥ ९२॥ निंद्यास्तुतेः स्तुत्या निंदायावा अवगमनं व्याजस्तुतिः॥ कः स्वर्धुनीत्यादाहरणे विवेको नास्तीति निंदा व्याजेन गंगा स्तूयते वदेव महापातकि नोपि स्वर्गं नयातीति व्याजरूपया निंद्यात स्तुत्या तदभावातिशयस्तुतिः॥ साधु दूतीत्यादाहरणे मदर्थमियंतं क्लेशमनुभूतवत्यसि इति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं नगतासि॥ किंतु रंतुमेवगतासीति धिक्कृत्वा दूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निंदावगम्यते॥ यथावा॥ कस्तेशोर्यमदोयोधुर्वं ह्येकं सप्ति मोच्छिते॥ सप्तसप्तिसमारूढ भवंतिपरिपंथिनः॥ ९३॥ अर्थे दानवैरिणागिरिजायाप्यर्थे शिवस्याहृतं देवैरंजगतीतलेस्मरहराभावेसमुन्मीलति॥ गंगासागरमंबरं शशिकलानागाधिपः क्ष्मातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमन्मोमोचनिक्षाटनं॥ ९४॥ अत्रोदाहरणसप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिंद्याव्याजेनस्तुतिर्गम्यते॥ द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोसीतिराज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यदारिद्र्यादिसर्वज्ञानन्नापि बहुप्रदानेन रक्षितुंशक्तोपिनददासीतिनिंदाव्यज्यते॥ सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकविषयत्वेउदाहरणं भिन्नविषयत्वेननिंदयास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा॥ कस्त्वं वानरराजनवनेलेखार्थसंवाहकोयातः कुत्रपुरागतः सहनुमान्दिग्धलंकापुरः॥ बध्नीराक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः सब्रीडानपराङ्मुखोवनमृगः कुत्रेतिनज्ञायते॥ ९५॥ अत्रहनुमन्निंदयाइतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः॥ स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा॥ यद्वक्रंमुहुरीक्षसेनधनिनां ब्रूषेनचादुन्मषानेषांगर्ववचःश्रुणोषिनचतान्प्रत्याशयाधावसि॥ कालेबालतृणानिखादसिपरंनिद्रासिनिद्रागमेतन्मेब्रूहिकुरंगकुत्रनवतांकिंनामतप्ततपः॥ ९६॥ अत्रहरिणस्तुत्याराजसेवानिर्विण्णस्यात्मनोनिंद्यतेय॥ अयमप्यप्रस्तुतप्रशंसाविशेषइत्यलंकारसर्वस्वकारः॥ तेनहि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानंतरंवैधर्म्येणदृश्यते॥ यथा॥ धन्याःखलुवनेवाताः कल्हारसुरभीतलाः रामप्रियाकरायांयेस्पृशंत्यनिवारिताः॥ ९७॥ अत्रवाताधन्याइत्यप्रस्तुतार्थादहमधन्यइतिवैधर्म्येणप्रस्तुतार्थोव्यतीयतेइतिन्युत्पादितं॥ इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणादिनिबंधनेतिदंडी यदाह॥ अप्रस्तुतप्रशंसास्याद्वक्रोक्तुयास्तुतिः॥ सुखंजीवंतिहरिणावनेघपरसेविनः॥ अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदुर्गोकरादिभिः॥ ९८॥ सेयमप्रस्तुतेवा १५

335
1925

प्रस्तुतवृत्तिः प्रशस्यते॥ राजानुवर्तनेकृशानिर्विण्णमनसिनेति॥ ९९॥ वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येवयुक्तं॥ स्तुत्यानिंदा निबंधनेत्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविषयविशेषसद्भात्॥ अन्यथाप्रसिद्ध्याजस्तुत्युदाहरणेप्यप्रस्तुतान्यनिंदा स्तुतिर्न्यप्रस्तुतेस्तुतिनिंदागम्येतेत्यतावतान्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात्॥ एवंचानयाप्रक्रिययायत्रान्य गामस्तुतिर्विवक्षयान्यस्यस्तुतिः क्रियतेतत्रापिव्याजस्तुतिरेवान्यस्तुतिव्याजेनतदन्यस्तुतिरिति॥ अथानुगमसद्भावात्॥ यथा॥ शिखरिणिकनुमामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः॥ तरुणियेनतवाधरपाटलंदृशतिबिंबफलंशुकशावकः॥ २००॥ अत्रशुकशावकस्तुत्यानायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते॥ निंदायानिंद्यव्यक्तिर्व्याजनिंदेतिगीयते॥ विधेसनिंद्योयस्ते आगेकमेवाहरच्छिरः॥ १॥ अत्रहरनिंदयाविषमविपाकंसंसारंप्रवर्तयतेति॥ विधेः निंदाभिव्यंग्याव्याजनिंदा॥ यथावा॥ विधिरेवविशेषगर्हणीयःकरटैर्वरटकस्तवापराधः॥ सहकारतरोरकारयोसोसह वासंसरलेनकोकिलेन॥ २॥ अन्यस्तुत्याअन्यस्तुत्यभिव्यक्तिरितिप्रथमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिद्वंद्वीभूतंयंव्याजनिंदा ननुयत्रअन्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदाचप्रतीयते॥ तत्रव्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरन्यपरमेस्तुतिनिंदारूपा प्रस्तरप्रशंसोदाहरणेवप्रस्तुतप्रशंसानवक्तव्या॥ तेषामपिव्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यांक्रोडीकारसंभवादितिचेत्॥ उच्यतेय त्रप्रस्तुतवृत्तांतात्॥ स्तुतिनिंदारूपात्तत्सरूपःप्रस्तुतवृत्तांतःप्रतीयते॥ अंतस्त्विद्राणिनूयांसिकंटकाबहवोबहिः॥ इत्यादौतत्रतत्रव्यावकाशासारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसापिप्रवर्त्तमानानिवारयितुंशक्याअन्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिंदया न्यनिंद्येवंव्याजस्तुतिव्याजनिंदेअपिसंभवतश्चेत्॥ कामंतेअपिसंभवंतोनत्वस्याःपरित्यागःयद्यपिविधिरेवविशेषग र्हणीयइतिश्लोकेनविधिनिंदयातत्रमूलकाकुनिंदयाचाविशेषज्ञत्वेनचविद्वत्समतयास्थापितस्यमूर्खस्यचनिंदापि प्रतीयतेइतिसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति॥ तथापिसेवव्याजनिंदामूलेतिप्रथमोपस्थितासापितत्रदुर्वारा॥ एवंच व्याजनिंदामूलकाव्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेतिचमत्कारातिशयः॥ एवमेवव्याजनिंदामूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तु तप्रशंसादृश्यते॥ यथा॥ लावण्यद्रविणव्ययोनगणितःकूरंमहानर्जितःस्वच्छंदंचरतोजनस्यहृदयेचिंताज्वरोनिर्मितः॥ ए षापिस्वगुणानुरूपरमणप्राप्त्यावहाकीहताकोर्थस्त्वेतसिविधेसविनिहितस्तन्वीमिमांतन्वतां॥ ३॥ अत्राप्रस्तुतायाःतरुण्या

स्टिनिंदाव्याजेनतन्निंदाव्याजेनतत्सौंदर्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेनकविविवक्षितायाःस्वकवितायाःस्टिनिंदाव्याजेनतन्निं
दाव्याजेनचशब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायांपर्यवस्यति॥अस्यश्लोकस्यवाच्यार्थविषयेयद्यपिनार्थंतसामंजस्यंनहीमे
विकत्थावीतरागस्येतिकत्थयितुंशक्यंतोरसाननुगुणत्वाद्वीतरागहृदयस्येवविधविषयेघप्रवृत्तेश्च॥नारागिणइतियुज्य
ते॥तदीयविकत्थेषुवराकीतिरूपणतालिंगितस्यहतत्यमंगलोपहितस्यवचसोनुचितत्वात्॥तुल्यमरणाज्ञावादित्यस्यार्थत
मनुचितत्वात्च॥स्वात्मनितदनुरूपत्वासंभावनायामपिरागित्वहिपशुप्रायतास्यात्तथापिविवक्षितप्रस्तुतार्थपरतायो
नकिंचिद्दूसामंजस्यं॥अतएवास्यश्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तंप्राचीनैः॥वाच्यासंभवेव्यप्रस्तुतप्रशंसोपपन्नेरि
ति॥आक्षेपःस्वयमुक्तस्यप्रतिषेधोविचारणात्॥चंद्रसंदर्शयात्मानंमथवास्तिप्रियामुखं॥४॥अत्रप्रार्थितस्यचंद्रस्यप्रि
यामुखसत्वेनकेमर्थेविचार्ये॥अथवेत्यादिसूचितःप्रतिषेधआक्षेपः॥यथावा॥साहित्यपाथोनिधिमंथनोत्थंकर्णामृतंर
क्षतहकवींद्राः॥यत्तस्यदेव्याइवलुंठनायकाव्यर्थचोराःप्रगुणीभवंति॥५॥गृह्णंतुसर्वेयदिवायथेष्टंनास्तिक्षितिःकापिक
वीश्वराणां॥रत्नेषुलब्धेषुबहुष्वमर्त्यैरद्यापिरत्नाकरएवसिंधुः॥६॥अत्रापिप्रथमश्लोकेनप्रार्थितस्यकाव्यार्थचोरत्वारक्ष
णस्यौद्धिखितवैचित्र्यांशमद्गतरत्नजावदर्शयत्वंविचित्यप्रतिषेधआक्षेपः॥निषेधाभासमाक्षेपंबुधाःकेचनमन्व
ते॥नाहंदूतीतनोस्तापस्तस्याःकालानलोपमः॥७॥कैचिदलंकारसर्वस्वकाराद्यः॥स्यमाहुर्ननिषेधमात्रमाक्षेपः॥किंतुयोनिषे
धोबाधितःसन्नर्थांतरपर्यवसितःकिंचिद्विशेषमाक्षिपतिसआक्षेपः॥यथादूत्याउक्तोनाहंदूतीतिनिषेधोबाधितत्वादाभास
रूपःसंघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्निदानींमेवागत्यनायिकाजीवनीयेतिविशेषमाक्षि
पति॥यथावा॥नरेंद्रमोलेनवयंराजसंदेहारिणः॥जगत्कुटुंबिनस्तेधनशत्रुकुक्षिरिष्यंते॥८॥अत्रसंदेहारिणामुक्तोनव
यंसंदेहारिणइतिनिषेधोनुपपन्नः॥संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्सर्वंजगतीपालस्यकृतव
चनकुक्षिरपिराजुभावेनावलोकनीयः॥किंतुसर्वेपिराजानोभृत्यभावेनसंरक्षणीयाइतिविशेषमाक्षिपति॥आक्षेपोन्योवि
धोव्यक्तेनिषेधेचतिरोहिते॥गच्छगच्छसिचेत्कांततत्रैवस्याज्जनिर्मम॥९॥अत्रगच्छेतिविधिर्व्यक्तःमागाइतिनिषेधःतिरोहि
तः॥कांतोद्देश्यदेशोनिजजन्मप्रार्थनयास्यमरणसूचनेनगमननिषेधोगम्यीकृतः॥यथावा॥नचिरंममतापायतवया

भानविष्यति॥यदियास्यामियातव्यमत्रमारंकयापिते॥१०॥अत्रापिनचिरंममप्रायेतिस्वस्यमरणसूचनेनगमननिषेधोग
म्यीकृतः॥आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासदूष्यते॥विनापितन्निहारेणवक्षोजोत्तवहारिणी॥११॥अत्रहाररहितावपिहारि
णीदृष्टावितिश्लेषमूलकोविरोधाभासः॥यथावा॥प्रतीपमुपयन्तीवकिंततोन्यावियत्स्वधर्मेरपिनेतृतोस्मिता॥अमित्रजि
न्मित्रजिदोजसासयद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत॥१२॥अत्रविरोधसमाधानोल्लेखाशिरस्कोविरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः
विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत्॥अप्यलक्षारसासिक्तंरक्तंतच्चरणद्वयं॥१३॥अत्रलाक्षारससेककारणाभावे
पिरक्तिमाकथितःस्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः॥यथावा॥अपीतस्तीवकादंबमसंस्पृष्टामलांबरं॥अप्रसाधितसूक्ष्मांबुज
गदासीन्मनोहरं॥१४॥अत्रपानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपिस्त्रीवस्त्रानिबध्यविनाध्यमानरागरसमयहेतुकत्वेनविरोधपरिहारः॥
यथावा॥वरतनुकबरीविधायिनाकरचिनखेननरेंद्रपाणिना॥अपचितकुसुमापिवल्लरीसमजनिछिन्ननिलीनषट्पदा॥
१५॥अत्रवल्ल्यांपुष्पाभावेपिछिन्नागलिंगनेनिबंधः॥अत्रवरतनुकबरीसंक्रांतसोरभनरपतिनखसंसर्गरूपंहेत्वंतरंविरो
धमुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः॥हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्चसामता॥अस्त्रेरतीक्ष्णकठिणैर्जगज्जयतिमन्म
थः॥१६॥अत्रजगज्जयेसाध्येहेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वंतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं॥उद्यानमारतोश्रुतचूतचंपकरेणवः॥उ
द्भ्रमंतिपथानामस्टशोतोविलोचने॥१७॥अत्रबाष्पोद्गमहेतूनांरेणूनांअसमग्रत्वंस्पर्शनक्रियावैकल्यं॥इमोविशेषो
क्तिरितिदंडीव्याजहार॥यतःप्रथमादाहरणेमन्मथस्यमहिमातिशयरूपोद्वितीयोदाहरणेचंपकरेणूनामुद्दीपकत्वातिशयरू
पश्चविशेषस्थापितइति॥अस्मान्निरूक्तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपिकारणविशेषभावरूपमितिविभावनादर्शिता॥कार्योत्पत्तिः
स्तीव्रास्यात्सत्यपिप्रतिबंधके॥नरेंद्रानेवतेराजन्दशास्यसिद्धगेमः॥१८॥अत्रनरेंद्राविषवैद्याःसर्पदंशाप्रतिबंधकमंत्रौ
षधिशालिनः॥श्लेषणगृहीतादतिसत्येवप्रतिबंधके॥कार्योत्पत्तिःयथावा॥चित्रंपततिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव॥नअना
तपत्रमुत्सृज्यसातपत्रंद्विषद्गणं॥१९॥अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभावना॥शंखाद्धीणानिनादोयमुदेतिमहदद्भुतं
२०॥अत्रशंखेननकामिनीकंठस्तंभनिदानत्वेनतद्धीतंचाध्यवसीयते॥इतिकअकारणात्कार्यजन्म॥यथावा॥तिरस्पुष्पान्
समायातिवायुश्चंदनसौरभः॥इंदीवरदृगाचित्रंनिस्सरंतिशिखीमुखाः॥इतिकचित्साराः॥विरूद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचि

द्दिवना॥ रीतांशुकिरणास्तन्वीहंतसंतापयंतिमां॥२१॥अत्रतापनिवर्तकतयातापविरुद्धेरिंदुकिरणेस्तापजनिरुक्ता॥यथा॥
वा॥उदितेकुमार्यसूर्येकुवलयमुल्लसिजातिनस्तनं॥मकुलीनवंतिचिन्नंपरराजकुमारपाणिपद्मानि॥२२॥यथावा॥अवि
वेकिकुचद्वंद्वंहंतुनामजगद्भयं॥अतिव्रणयिनोरक्षोरयत्नंजनमारणं॥२३॥पूर्वोराहरणयोःकारणस्यकार्यविरोधित्वंस्वा
भाविकमिहअतिव्रणयित्वस्यपागंतुकगुणत्रयकृमितिभेदः॥कायाकारणजन्मापिदृष्टाकाचिद्विभावना॥यशःपयोधिर
नवत्कारकल्पतरोस्तव॥२४॥यथावा॥जातालताहिरोलेजातुलतायांनजायतेरोलः॥संप्रतिताद्दिपरीतंकनकलतायांगिर
द्वयंजातं॥२५॥कार्याजनिर्विरोधेनिःसतिपुरुषकारणे॥हरिस्निहस्यनाभूत्स्मरदीपेज्वलत्यपि॥२६॥यथावा॥अनुराग
वतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः॥अहोदेवगतश्चित्रंतथापिनसमागमः॥२७॥असंभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं॥कोवेदगो
परिशुकःशैलमुत्पाटयेदिति॥२८॥यथावा॥अयंवारामेकोनिलयरतिश्चतोस्मान्निरुत्साकररतिस्तथांतरलितमनोनिर्जल
निधिः॥कएवंजानीतेनिजकरपुटीकोटरगतंक्षणादेनंताम्यन्निमिमकरमापास्यतिमुनिः॥२९॥विरुद्धैर्भिन्नदेशत्वंकार्यहे
त्वोरसंगतिः॥विषंजलधेरैःपीतंमूर्छितायथिकांगनाः॥ययोःकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंविरुद्धंतयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्व
लंकारः॥यथाविषपानमूर्छनयोर्भिन्नदेशत्वंयथावा॥अहोखलुभृंगस्यविपरीतोवधक्रमः॥अन्यस्यदशतिश्रोत्रमंन्य
प्राणैर्वियुज्यते॥३१॥क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधनेनचारुतातिशयः॥यथा॥अनल्पमारोहसिदूरदीर्घांसंकल्पसोपा
नततितदीर्घा॥श्वासानसयर्थस्यधिकंपुनर्यथानात्वत्प्रभयतामवाप॥३२॥विरुद्धमितिविरोधणाद्यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्व
नविरुद्धं॥तत्रनासंगतिः॥यथा॥भूपचापवल्लीसुमुखीयावल्लयतिवक्रतां॥तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम॥३३॥
अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा॥अन्यकृतंप्रकृतस्यतद्विरुद्धतिस्तथा॥३४॥अपारिजातोवसुधांचिकीर्षन्द्योत्या
यथाः॥गोत्रोद्धारप्रकृतोपिगोत्रोद्वेदंपुराकरोः॥३५॥अत्रकृष्णेप्रतिराक्रस्योपालंभवचनेचिकीर्षितंतयान्यत्रकरणीयमपारि
जातलंकृतमित्येकासंगतिः॥पुरागोत्रायाउद्धारेप्रकृतेनवराहरूपिणातद्विरुद्धंगोत्राणांदलनंखुरकुट्टनैः॥कृतमितिद्वितीया
याद्विविधापिश्लेषेणस्थापिता॥यथावा॥लक्षंवृक्षंदितसपलविलासिनीनांभूषानवंत्यभिनवाऋजवेकवीर॥नेत्रेषुकंकणमथो १७
रुपनवल्लीचोलेंद्रसीहतिलकंकरपल्लवेषु॥३६॥मोहंजगत्त्रयजयायमपनेतुमेतदायरूपमखिलेश्वरदेहभाजां॥निः

सीमकांतिरसनीरधिनामुनेवमोहंप्रवर्धयसिमुग्धविलासिनीनां॥३७॥अत्रोदाहरणेकंकणादीनामन्यत्रकरणीयत्वंप्रसिद्ध
मितिनोपन्यस्तंनवतिनाजावनारूपान्यत्वंतिरस्क्रियतइतिलक्षणानुगतिः॥विषमंवर्ण्यतेयत्रघटनानुनुरूपयोः॥क्रेय
दिरोषमहेतौकृतावन्मदनज्वरः॥३८॥तत्रातिमहत्वेनातिदुःसहत्वेनचानुनुरूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना॥यथावा॥अ
स्तिक्षयसियदीदोवक्त्रलक्ष्मीमृगाक्ष्याःपुनरपिसदृशोमज्जसंक्षालयांकं॥सविमलमथबिंबापरिजातप्रसूनेःकरन्नय
वदनोचेत्वंकृतस्यामुखंस्यात्॥३९॥एवंत्रयस्तसतीघटना॥अत्रचंद्रवदनलक्ष्मीस्तत्किंताघटनेतिभेदः॥विरूपकार्यस्यो स
न्निरपरंविषमंमतं॥कीर्तिंप्रसूतेधवलांयशोमातवरूपाणिका॥४०॥अत्रकारणगुणप्रक्रमेणविरुद्धात्पत्यामातृधवलोप
त्तिः॥कार्यकारणयोर्निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वेपंचमीविभावना॥विलक्षणगुणग्रहणेत्वेतयंविषमंरतिर्भेदः॥अनिष्टस्याप्यवा
प्तिश्चतद्दिष्टार्थसमुद्यमात्॥भक्ष्यरागाद्यहिमंत्रौषदष्टाखुस्तेनभक्षितः॥४१॥इष्टार्थमुद्दिश्यकिंचित्कर्मारभ्यवतःततोनकेव
लमिष्टस्यानवाप्तिः॥किंतुततएवानिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चदृष्टमेव॥यथा॥भक्ष्यप्रेप्सयासर्पपेटिकांदृष्ट्वाप्रविष्टस्यमूषकस्य
नकेवलंभक्ष्यालाभः॥किंतुस्वरूपहानिरपीति॥यथावा॥गोपालरतिरुद्दामलंप्रचुरक्षीरखांछया॥श्रितोमातुस्तनक्षीरम
प्यलभ्यंलयालतं॥४२॥इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तानिष्टप्रतिलंभेचोदाहरणं॥अनर्थपरिहारूपेष्टा
र्थसमुद्यमात्तदुभयं॥यथा॥दिविश्रितवतश्चंद्रंसेहिकेयंनयाभुवि॥राहास्यपश्यतश्चंगीसाश्रयस्यततोभयं॥४३॥अत्रन
केवलंराहास्यानर्थपरिहारावाप्तिः किंतुसाश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिश्चेतिदर्शितं॥परानिष्टापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदु
भयं॥यथा॥दिधक्षन्मारुतेर्बालंतमादीप्यदृशाननः॥आत्मीयस्यपुरस्येवसयोदहनमन्वभूत्॥४४॥पुरस्येवेयंवकारेण
परानिष्टापणाभावोदर्शितः॥अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेतिश्लोकेरक्षनवाप्तेरपिराक्षसंग्रहीततयारक्षनवाप्तिश्चेतिप्रत्येकमपि
विषमपदेनान्वयः॥ततश्चकेवलानिष्टप्रतिलंभःकेवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपिविषमद्वयंलक्षितंभवति॥तत्रकेवलानिष्टप्रति
लंभोयथा॥पश्यातपत्ररसिकेसरसीरहस्यकिंबीजमर्पयितुमिच्छसिवापिकायां॥कालःकलिर्जगदिदंनकृतज्ञमज्ञेत्थिताह
रित्थतिर्तवेवमुखस्यलक्ष्मी॥४५॥अथपश्यातपत्रलिप्सायापद्मबीजावापंकृतवत्यास्तत्प्राप्तौस्थैर्यं॥किंतुमुखशोभाहरण

रूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभनः॥केवलेष्टानवाप्तिर्यथा॥खिन्नोसिमुंचरौलंविन्नमोवयमितिवदन्सशिथिलजः॥नरनग्नविततबा
हुषुगोवेषुहसन्हरिर्जयति॥४६॥अत्रयद्यपिरौलस्योपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिःप्रसक्तातथापिनगवत्करांबुजस्पर्शमहिम्ना
सांचनजातेतिरौलधारणरूपेष्टानवाप्तिमानत्वं॥यथावा॥लोकैकलंकमपहातुमयं मृगांकोजातोमुखंतवपुनस्तिलकछलेन
तन्नापिकृत्यसितचिकुरलंकरेखानार्यःसमाश्रितजनंहिकलंकयंति॥४७॥अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः॥यथावा॥शापो
पदृष्टतनयाननपत्रशेनेसानुग्रहोनगवतामयिपातितोयं॥स्यादहंनपिखलुस्तितिमंबनेस्तोबीजप्ररोहजननीदहनःकरो
ति॥४८॥अत्रपरानिष्टापणरूपेष्टानवाप्तिः॥स्वतोनिष्टस्यापिमुनिरोपस्यमहापुरुषार्थलाभावयंभावगर्भतयादर्शयंते॥
नेष्टेनस्वीकृतत्वात्॥यत्रकेनचित्स्वेष्टसिध्यर्थंप्रेषितेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्येवेष्टंसाध्यते॥तन्नापीष्टानवाप्तिरूपमे
वविषमं॥यथा॥यंप्रतिप्रेषितादूतीतस्मिन्नेवलयंगता॥सख्यःपश्यतमोद्धमेविपाकंवाविधेरमुं॥४९॥तस्मिन्नेवलयंगते
तिदूत्यानायिकास्वांछदर्शितं॥यथावा॥नपुंसकमितिज्ञात्वात्रियायेप्रेषितंमनः॥तनुतन्नेवरमतेहताःपाणिनिनावयं॥
५०॥एतानिसर्वथैवेष्टानवाप्तावुदाहरणानि॥किंचिदिष्टावाप्तिपूर्वकतदनवाप्तिर्यथामदीयवरदराजस्तवे॥नानुर्निशासुनव
हंद्रिमयूखरोनालोनालताप्यकिरणोत्करमात्मनातं॥तत्रोल्लसेद्दुतवहाक्षणलब्धरागेतापंनजत्यनुदिनंसहिमंदतापः॥५१
यथावा॥लवत्रसाम्यमयमंबुजकोरमुद्रांनंगाततत्सुषमभिन्नकरोपकूल्या॥लब्धापिपर्वणिविधुःक्रमहीयमानःशोसत्यनी
रूपचितांश्रियमास्तुनाशो॥५२॥अत्राद्यश्लोकेसूर्यकिरणानांरात्रिश्चनोप्रवेशनमागमसिद्धं॥सूर्यनिजकिरणेषुभगवत
श्चरणारुणिमप्रेप्सयातत्स्तुते॥तेषामग्नोप्रतापनंपरिकल्प्यतेषामुदयकालदृश्यमरुणिमानंचतत्तोधृतनाराचानामिवाग्नि
संतापनप्रयुक्तारुणिमानश्चनिंपरिकल्प्यसूर्यस्यमहतापियत्नेनतात्कालिकेष्टावाप्तिरेकजायते॥नसार्वकालिकेष्टावाप्तिरितिद
र्शितं॥द्वितीयश्लोकेचंद्रस्यभगवन्मुखलक्ष्मीमिहमानस्यसद्भावनमिदमुच्यतेसूर्यंपरिकल्प्यतत्किरणस्यकमलमु कु
लविकासकस्यचंद्रानुग्रहेवरानंचसद्भावेनभगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोचनपूर्वकं॥ततोगृहीतभगवन्मुखल १६
क्ष्मीकस्यतयाभगवन्मुखलक्ष्म्याचंद्रप्रसादनार्थंचंद्रस्यसूर्यरूपंपरिकल्प्यएतावतापियत्नेनपौर्णमास्यामेवभगवन्मुखसाम्ये

341
1995

ष्टावाप्तिर्जायते॥नसार्वकालिकेतिदर्शितं॥क्वचिदिष्टानवाप्तावपितदवाप्तिर्भ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशेषः॥यथा॥बच्छालक्ष्मो
मिपालखलरहितनगरेसंचरंतीकिरातीकीर्णान्यादयरत्नान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगीक्षिप्त्वाश्रीखंडखंडंतदुपरिमुकुलीभू
तनेत्राधमंतीश्वासामोदःप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशंकांतनोति॥५३॥अत्रभग्नूताग्निसंपादनोद्योगोतसंपादनालाभेपि
तच्छायाभ्रमोपन्यासेननिबंधः॥समंस्याद्वर्णनंयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोः॥स्वानुरूपंहतंसमहोरणकुचमंडनं॥५४॥प्रथमवि
षमप्रतिद्वंद्वीदंसमं॥यथावा॥कोमुदीवतुहिनांशुमंडलंजान्हवीवरिशिरखंडमंडलं॥पश्यकीर्तिरनुरूपमाश्रिताकोविनाति
नरसिंहभूपते॥५५॥यथावा॥चित्रंचित्रंबतबतमहाचित्रमेतद्विचित्रंजातोदेवादुचितरचनासंविधाविताधाता॥यन्निंबा
नांपरिणतफलस्फीतिरास्वादनीयायत्रैतस्याःकवलनकलाकोविदाकाकलोकः॥५६॥पूर्वंस्तुतिपर्यवसायि॥इदंनिंदायर्यव
सायीतिनेदः॥सारूप्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुः॥नीचप्रवणतालक्ष्मीजलजायास्तवोचिता॥५७॥इदंद्वितीयविषमं
प्रतिद्वंद्विसमं॥यथावा॥दवदहनादुत्सर्पोधूमोद्धतनभवाप्यवर्षैस्ते॥यच्छमयतितच्चक्रंसोपिदवमेवहिनिहंति॥५८॥यथा
वा॥आरोहालाहलहुतभुजादत्तहस्तावलंबोबालेशंनोनिटिलमहसावश्यमेनीनिरूढः॥प्रौढोराहोरपिमुखविषेरंतरंगीरु
तोयःसोयंचंद्रस्तपतिकिरणैर्मामितिप्राप्तमेतत्॥५९॥पूर्वत्रकारणस्वभावानुरूपंकार्यस्यअत्रत्वागंतुकतदीयदुष्टसंसर्गानु
रूप्यमितिनेदः॥विनानिष्टंचतत्सिध्यिर्यदर्थंकर्तुमुद्यतः॥यत्नोवारणलाभायस्यान्तेवारणार्थिनः॥६०॥इदंसममनिष्ट
स्याप्यवाप्तिश्चेत्पर्यवसंग्रहीतस्यत्रिविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वि॥इष्टावाप्तेरनिष्टस्याप्रसंगाच्च॥अत्रगजार्थितयाराजानु
मनुसरंतंद्वारिकेर्वार्यमाणंप्रतिनर्मवचनमुदाहरणं॥नचात्रनिवारणमनिष्टमापन्नमित्यनुदाहरणत्वमाशंकनीयं॥राज
द्वारिरुणंनिवारणं॥संत्रावितमितितद्गीरुत्सत्रत्तस्यविषमालंकारोदाहरणेधिवातर्किंतोत्कटानिष्टावाप्तावनावात्॥किंच
यत्रातर्किंतोत्कटानिष्टत्वेपिश्लेषमहिम्नारुष्टार्थंप्रतीतिस्तत्रापिसमालंकारोप्रतिहतएव॥यथावा॥उच्चैर्गजेरटनमर्थय मा
नएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन्॥उच्चाटनंत्वमपिलंभयसेतदेवमामद्यनेवविफलामहतोहिसेवा॥६१॥अत्र
व्याजस्तुतौयपिस्तुत्यानिंदानिष्ठत्वेविवक्षायांविषमालंकारस्तथापिप्राथमिकस्तुतिरूपनाच्यकक्षायांसमालंकारोननि

वार्यते॥एवंयत्रोक्तावाप्तिसंभवेपिश्लेषवशादसतोनिष्टार्थस्यप्रतीतिस्तत्रापिअस्यालंकारस्यनक्षतिः॥यथाशास्त्रेनखलुकर्तव्यमि
तिपित्रासमीरितः॥तदेवशास्त्रंस्तवान्वितुराज्ञानलंघिता॥६२॥अत्रपितुराज्ञानलंघितेत्यनेनविरोधालंकारान्निर्व्यूढत्वमर्थन
स्वस्तिस्तत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाः॥सत्येपिनखंलुनातीतिनखस्तिस्तेयेकपदेतेनवस्तूसदर्थांतरपररूपां
तरमादायसमालंकोप्यस्तेवश्लेषलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिमुद्रागतहरणं॥यथा॥सत्यंतपःसुरक्षेयंतवबुधविव
प्रतीक्षतेत्॥अनुभवतिस्मगतिमज्ञेतत्सदृजन्मनिसमस्तकमनीयां॥६३॥विचिंत्यंतत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतःफलेच्छया॥नमंति
संतस्तेलोक्यादपिलब्धुसमुन्नतिं॥६४॥यथावा॥मलिनयितुंखलुदूरंविमलयतिजगतिदेवकीनिस्ते॥मित्रात्कादंकुतोमि
त्रायद्युद्यतिप्रतापोपि॥६५॥अधिकंदृष्टुमाधाराधेयाधिक्यवर्णनं॥यत्सोऽनिजलेयत्नतत्रमोतिनतेगुणाः॥६६॥अत्र
यत्नमहाजलधावनंतानिबुद्धायमानानिइत्याधारस्यातिविशालत्वंप्रदर्श्यतत्रनमातीत्याधेयानांगुणानामाधिक्यं
वर्णितं॥यथावा॥युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनोजगंतियस्यांसविकारामासत॥तनौममुस्तत्रनकैटभद्विषस्तपोधनाभ्यंग
मसंनवामुदः॥६७॥टथाधेयाद्यदाधाराधिक्यंतदर्पितन्मतं॥क्रियद्वाग्वत्सयत्नेतेविश्राम्यंतिगुणास्तव॥६८॥अत्रएतद्
तिप्रत्यस्तदृष्टमहावेनवलेनउक्तानांगुणानांविश्राम्यंतीत्यसंबधावस्थानोक्त्याधारस्यवाग्वत्सलणआधिक्यंवर्णितंयथावा
अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरं॥मातिमातुमराक्यापियशोराशियंरत्नते॥६९॥अत्रयद्यप्युदाहरणद्वयेक्रियद्वाग्व
त्सअहोविशालमितिचाधारयोः॥प्रशंसाक्रियतेतथापितनुत्वेनसिद्धवत्सतयोःशब्दवत्सभुवनदरयोःगुणयशोराश्यधि
करणत्वेनाधिक्यंकल्पयित्वैवप्रशंसाक्रियतेइतितत्प्रशंसाप्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेवपर्यवस्यति॥अत्यंतसू
क्ष्माधेयाद्यदाधारस्यसूक्ष्मता॥मणिमालोर्मिकातेयकरेजपवायते॥७०॥अत्रमणिमालामयोर्मिकातावदंगुलि
मात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मासापिविरहिण्याःकरेकंकणवत्प्रवेशितातस्मिन्जपमालावत्तत्रबतदल्पत्वात्तोपिकरस्यविरह
कार्श्यादतिसूक्ष्मतादर्शिता॥यथावा॥यन्मध्येदृश्यादर्पितेसूक्ष्मंलोलाक्षिदृश्यते॥मृणालसूत्रमपितेनेवमातिस्तनांतरे॥
७१॥अन्योन्यंनामयन्त्यादुपकारःपरस्परं॥क्रियामाशाशिनाभातिशशीभातिक्रियामया॥७२॥यथावा॥यथोर्ध्वोक्षःपि

343
1995

वर्यंबुधधिकोविरलांगुलिः॥तथाप्रपापालिकापिधारावितनुतेतनुं॥७३॥अत्रप्रपालिकायाःपथिकेनस्वासक्त्यापा
नीयदानव्याजेनबहुकालंस्वमुखावलोकनमन्निलषंत्याःविरलांगुलिकांजलिकरणतश्चिरंपानीयपानानुद्दनिसंपाद
नेनोपकारःकृतः॥तथाप्रपापालिकयापिपानीयव्याजव्याजेनस्वमुखावलोकनमन्निलषंतःपथिकस्यधारातनुकरणतश्चि
रंपानीयदानानुद्दनिसंपादनेनोपकारःकृतः॥अतोऽनयोर्द्वयोरन्योन्यस्योपकारसंभवेपिपरस्परोपकारोननिवार्यते॥वि
शेषःख्यातमाधारंविनाप्याधेयवर्णनं॥गंतपिसूर्येदीपस्तास्तमश्छिंदंतितत्कराः॥७५॥यथावाकमलमनंभसिकमलेकुव
लयेतानिचकनकवलतिकायां॥साचसकुमारसुभगेस्त्यातपरंपराकेयं॥७६॥अत्राद्येसूर्यस्यप्रसिद्धाधारस्याभावेपितत्कराणा
मन्यत्रावस्थितः॥द्वितीयेसलिलस्यप्रसिद्धाधारस्याभावेकमलकुवलयेयोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता॥क्वचित्प्रसिद्धाधाररहिता
नांआधारांतरनिर्देशंविनैवाश्रयमवस्थितिर्वर्णितायथा॥दिवमप्युपयातानामाकल्पमनुत्यगुणगणायेषां॥रमयंतिजगं
तिगिरःकथमिवकवयोनतेवंद्याः॥७७॥अत्रकवीनामभावेपितद्गिरामाधारांतरनिर्देशंविनैवाकल्पावस्थितिरुक्ता॥विशे
षःसोपियद्येकंवस्त्वनेकत्रवर्ण्यते॥अंतर्बहिःपुरःपश्चात्सर्वदिक्ष्वपिसैवमे॥७८॥यथावा॥हृदयान्नापयातोसिदिक्षुसर्वासु
दृश्यसे॥वत्सराममतीसीतिसंतापेनानुमीयसे॥७९॥किंचिदारभ्यनोराक्यवस्त्वंतरस्थितिश्चसा॥तांपश्यतामयालक्ष्यंकल्पदृक्ष
निरीक्षणं॥८०॥यथावा॥स्मरदग्धतरूपमूलतापजनलोभजनतानवद्यविद्यं॥विधिनासृजतानवोमनोभूर्नविसर्त्यसावि
तादहस्यतिश्च॥८१॥यथावा॥अत्राद्येराजदर्शनारंभेणकल्पदृक्षदर्शनरूपाराक्यवस्त्वंतरस्थितिः॥द्वितीयेराजसृष्ट्यारंभेण
मनोभवादिसृष्टिरूपाराक्यवस्त्वंतरस्थितिः॥स्याद्व्याघातोन्यथाकारितयाकारिक्रियेतचेत्॥येनजगत्प्रीयतेहंतितेरेवकुसुमा
युधः॥८२॥यत्तुसाधनत्वेनलोकतवगतस्तत्केनचिद्विरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सव्याघातःयद्वायत्तुसाधनतयाकेनचिदुपा
तंतदन्येन॥अततिहंदुविनाविरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सोपिव्याघातः॥तद्यउदाहृतः॥द्वितीयोयथा॥दृशादग्धेमनसिजंजी
यंतिरोदवयाः॥वीरूपाक्षस्यजयनीस्ताःस्तवेवामलोचनाः॥८३॥सोकर्यणनिवद्धापिक्रियाकार्यविरोधिनी॥दृयाचेद्वाल
इतिमय्यपरिस्नाव्यएवते॥८४॥कार्यविरोधनिष्पादकतयाकेनचित्संभाव्यमानादर्थादन्येनकार्याविरोधिनी॥क्रियासोकर्यण

समर्थयतेचेसोपिन्याघातः॥कार्यविरुद्धक्रियायांसोकर्यैकारणत्वसंतरोतरानुगुण्यं॥यथाजैत्रयात्रोन्मुखेनराज्ञायुवराजस्य
२० राज्यएवस्थापनेयत्कारणंखनसंभावितंबालत्वंतत्प्रसूततद्विरुद्धस्यसाहसनयनस्यैवकारणतयायुवराजेनपत्यागस्यायुक्तत्वं
दर्शयतासमर्थ्यते॥यथावा॥लुब्धेनविसृजत्यर्थंनरोदारःप्रकीर्त्यते॥दातापिविसृजत्यर्थंतयैवनानुशंसया॥८५॥अत्र
पूर्वोत्तरार्थेपक्षप्रतिपक्षनिरूपणयोर्वचनेहेतुलक्षणानुगतिः॥गुंफःकारणमालास्याद्यथाप्राकृतिकारणैः॥नयेनश्रीः
श्रियात्यागस्त्यागेनविपुलंयशः॥८६॥उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वकारणभूतोत्तरैर्वावस्तुभिःकृतोगुंफःकारणमा
लाख्योदाहृताद्वितीययथा॥नवंतिनरकाःपापात्पापंदारिद्र्यसंभवं॥दारिद्र्यमप्रदानेनतस्माद्दानपरोभवेत्॥८७॥
गृहीतमुक्तरीत्यर्थश्रेणिरेकावलिर्मता॥नेत्रेकर्णांतविश्रांतेकर्णौदोःस्तंभशालिनौ॥८८॥दोस्तंभौजानुपर्यंतप्रलंबन
मनोहरौ॥जानुनीरंभमुकुराकारेतस्यमहीभृजः॥८९॥उत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वविशेषणभावः॥पूर्वपूर्वस्यानंतरोत्तरविशे षण
भावोवागृहीतमुक्तरीतिः॥आद्यप्रकारउदाहृतः॥द्वितीयोयथा॥दिक्कालसंभवेवयस्यविलुप्तायस्तत्रविद्योततेयन्मुख
सख्यीनवंतिकिरणारोःसयासामनूत्॥यस्तस्मिन्मुहुःस्कोस्यहृदियेयस्तस्यजीवतवेदाययुणमेघमन्मथरिपोस्ताः
पांतुवोमूर्तयः॥९०॥दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते॥स्मरेणहृदयेतस्याःस्तेनत्वयिकृतास्थितिः॥९१॥अत्रस्थि
तिरितिपदमेकंस्मरेणतस्याहृदयेस्थितिःकृतातेनतस्याःहृदयेनत्वयिस्थितिःकृतेत्येवंवाक्यद्वयान्वयि॥अतोदीपकंगृहीत
मुक्तरितिसद्भावेदेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगःयथावा॥संग्रामांगणमागतेनभवतावापेसमोरापितेदेवाकर्णयथेन
येनसहसायत्समासादितं॥कोदंडेनशराःशरीररिरिशिरस्तेनापिनूनंहतंतेनत्वंभवताचकीर्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रय
ं॥९२॥अत्रयेनयेनसहसायत्समासादितमितिसंक्षेपवाक्यस्थितमेकंसमासादितयदंकोदंडेनशराइत्यादिषषष्ठस
पिविवरणवाक्येषुतत्तदुचितलिंगवचनपरिणामेननान्वेतीतिदीपकं॥शराद्यनामकत्तरोत्तरादिविशेषणभावादेकावलीचे
तिदीपकैकावलीयोगः॥उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारइत्यभिधीयते॥मधुरंमधुतस्माच्चसुधातस्याःकवेर्वचः॥९३॥यथावा
अंतर्विघ्नोस्त्रिलोकीनिवसतिफणिनामीश्वरोसौशेतेसिंधोःसोप्यकृशेतमपिचुलुकयांकुंभयोनिश्चकार॥धनेस

345
1995

द्योतलीलामयमपिननसिश्रीर्नसिंहक्षितीड्यकीर्तेःकर्णनीलोत्पलमिदमपिचत्रेक्षणीयंविभाति॥९४॥अयंश्लोघ्यगुणो
त्कर्णः॥अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोयथा॥तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपिचयाचकः॥वायुनाकिन्ननीतोसौमामयंप्रार्थयेदिति॥९५॥
उभयरूपोयथा॥गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत्॥नभसोपिमहद्ब्रह्मततोप्यागरीयसी॥९६॥तत्रत्रस्तपर्यंतंमहत्तं
श्लाघ्यगुणःस्तार्थाशयामश्लाघ्यगुणः॥यथासंख्यंक्रमेणैवक्रमिकाणांसमन्वयः॥राज्ञांमित्रंविपत्तिंचजयंरंजयतेजय॥९६
यथावा॥शरणंकिंप्रपन्नानिविषवन्मारयंतिवा॥नत्यज्यंतेनभुज्यंतेक्षणेनधनानियत्॥९८॥अमुंक्रमालंकारमितिकेचि
त्त्याजहुः॥पर्यायोयदिपर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः॥पद्मेमुखागताचेंदुकामिनीवदनप्रभा॥९९॥अत्रैकस्याःकामिनीवदनप्र
भायाःक्रमेणपद्मचंद्रूपानेकाधारसंश्रयवर्णनंपर्यायः॥यद्यपिपद्मसंश्रयणंकंठतोनोक्तंतथापिमुखेतितत्सरित्यागोक्त्या
श्रोणिसंश्रयणंपरेणपर्यायनिर्वाहः॥अतएव॥श्रोणिबंधस्यजघनतनुतांसेवतेमध्यभागःपद्मोमुक्तास्तरलगतयःसंश्रिता
लोचनान्यो॥धत्तेवक्षःकुचसचिवतामद्वितीयंयत्तुवक्त्रंलक्ष्मीणांत्रागुणविनिमयंकल्पितोयौवनेन॥३००॥इत्यत्रपर्यायंकाव्य
प्रकाराकारउदाहारः॥सर्वत्रशब्दपर्यायोयथा॥नन्याश्रयस्थितिरियंतवकालकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा॥आगर्व
र्णवस्यहृदयेचलक्ष्मणोथकंठेधुनावससिनाचिपुनःखलानां॥१॥सर्वोप्ययंतुद्रुपर्यायः॥संकुचपर्यायोयथा॥आयश्चरित्वा
वसुधामरोषांछायासुविश्रान्यतनस्तरूणां॥श्रोढीगतेसंप्रतितिग्मभानोर्शेष्यैरनेरंतरयामयासीत्॥२॥अत्रश्रोत्यस्योत्तरो
त्तरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः॥विकासपर्यायोयथा॥बिंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत॥अधुनाहृदयेप्येषमुखरागव
क्षिदृश्यते॥३॥अत्ररागस्यपूर्वाधारपरित्यागेनाधारांतरसंक्रमणमितिविकासपर्यायः॥एकस्मिन्नयत्नेनैकंवापर्यायःसो
पिकथ्यते॥अधुनापुलिनंतत्रयत्रस्रोतःपुराजनि॥४॥यथावा॥पुराभूदस्माकंप्रथममविभिन्नातनुरियंततोनुत्वंप्रयोन्वय
मथिहताराःप्रियतमाः॥इदानींनाथस्त्वंवयमपिकलत्रंकिमपरंहतानोप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदं॥५॥अत्रदंप
त्योःप्रथममनेदः॥ततःप्रेयसिप्रियतमभावःततोभार्यापतिभावःइत्याधेयःपर्यायः॥परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधि
कयोर्मिथः॥जग्राहैकंरसंमुक्ताकलापस्यानूसरिपुस्त्रियां॥६॥यथावा॥तस्यचत्रयस्योजटायुषःस्वर्गिणःकिमिवशोच्यतेधुना
येनजर्जरकलेवरंत्यजतामीप्सितंदुष्करेणाजलंयशः॥७॥परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयंत्रणं॥स्तेहक्षयःप्रदीपेषुन

स्रोतसुनतन्नवां॥८॥यथावा॥विलंघयंतिश्रुतिवर्त्मयस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि॥विभ्रन्निमेषस्यमृषिवक्रिमाणमेको महाकाल
जटार्धचंद्रः॥९॥आद्योदाहरणेनिषेधशास्त्रः द्वितीयेत्वर्थः॥विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालक्षणमेतत्॥सद्यःशिरांसिचापोन्वा नं
मयंतुमहीरुहः॥१०॥अत्रसंधिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुच्छित्तयोर्युगपत्कर्तुमशक्तयोर्विकल्पः य.
थावा॥पतत्यविरतंवारिन्यस्यंतिचकलापिनः॥अत्यंकांतःकृतांतोवादुःखस्यांतंकरिष्यति॥११॥प्रियागमश्चेन्मरणंमाशंसनीय
मरणेतुनप्रियसमागमसंभवइतियोरर्थसाम्योविकल्पः॥बहूनांयुगपद्भावेजातीनांगुणकःसमुच्चयः॥नश्यंतिपश्चात्सश्यंतिप्रत्यं
तिरभवद्विषः॥१२॥अविरोधेनसंभावितयोगपद्यानांनानाश्रयाणांगुणकः॥समुच्चयःयथावा॥विभ्राणाहृदयेत्वयाविनिहितंप्रे
मान्निधानंनवंशाश्वत्यंयद्विदधातिसाविधुरितासाधोतदाकर्ण्यतां॥रोतेशुष्यतितामतिप्रलपतिप्रम्लायतिप्रेरयतिभ्रामत्क
लुठतिप्रणश्यतिगलत्यूर्च्छतिम्युद्यति॥१३॥अत्रकासांचिक्रियाणांकिंचित्कालंचैरसंभवेपिज्ञातपत्रपत्रशतंचेदन्यायेन
योगपद्यंविरहातिशयद्योतनायविवक्षितमितिलक्षणानुगतिः॥अहंप्राथमिकानांजोमककार्यान्वयेपिस॥॥कुलरूपंव
योविद्याधनंचमदयंत्यमुं॥१४॥यत्रैकःकार्यसिद्धिहेतुर्नत्रक्रांतस्तत्रान्येपियद्यहमहमिकयाखलेकपोतिन्यायेनतत्सि
द्धिंकुर्वंतिसोपिसमुच्चयः॥यथामदेभिजायमेकंसमर्थंकारणंतद्देवरूपादिकमपितत्साधनत्वेनावतरतीति॥यथावा॥प्रा
नंप्रच्छन्नंगृहमुपागतसंभ्रमविधिर्निरूपितोलक्ष्यामनभिज्ञवधूःपरकथाः॥प्रियंकृत्वामौनंसदसिकथनंचापुपकृ
तेःकृतेत्यंतामन्निःपुरुषमभिजातंकथयति॥१५॥क्रमिकैकगतानांतुगुणकःकारकदीपकं॥गच्छत्यागच्छतिपुनः पांथःपथ्यतिष्ठ
ति॥१६॥यथावा॥निद्रातिस्नातिभुंक्तेचलतिकचनरान्शोषयत्येतरास्तेदीव्यत्येनंचायंगृहितुमवसरोनूयआयाहिया
हि॥इत्यर्द्धेः प्रभूणामसदृशदयितैर्वारितानूढयास्मानध्यक्ष्येसरसिसरहरुचामंतरंगैरपांगैः॥१७॥आद्यो
दाहरणेप्रकृतस्यपांथस्यकर्तृकरकस्यैकस्यनिद्रादिषुन्वयद्वितीयेत्वध्याहृतयस्यप्रभोःकर्तृकारकस्यैकस्यनि द्रादिषुन्वय इत्येकस्य
निकवाक्यान्वयेनदीपकछायापत्याकारकदीपकं॥अथमसमुच्चयअतिदिदीर्घं॥समाधिःकार्यसोकर्यंकारणांतरसंविधेः॥उक्तं
ठिताचजगामास्तंचभानुमान्॥यथावा॥मौनमस्यानिराकर्तुंपादयोर्मेपतिष्यतः॥उपकायतदित्थेतदुदीर्णनगर्जितं॥१९॥ २१
केनचिदारब्धस्यकार्यस्यकारणांतरसंनिधानाद्यत्सोकर्यंतत्समग्राधानात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयअतिदिद्व्यंसमाधिः

347
1995

तन्नहिवहनांप्रत्येकंसमर्थानांखलेकपोतिन्यायेनयुगपत्कार्यसाधनार्थमवतारः॥अत्रखलेकपोतेनकार्येआरब्धेन्यस्यकाकतालीय
न्यायेनापतितस्यतत्सोकर्याधायकत्वमात्रमत्रोदाहरणंउत्कंठितस्यकंठेवध्नियान्निसरणेकारणंनलंधकारागममर्षयंते॥
अध्यारूढोहिनारीणामकांडेजोमनोभवइतिन्यायात्॥देवादापतताबंधकारेणतत्सोकार्यमात्रंकृतमिति॥एवंद्वितीयोदाह
रणेपियोज्यं॥प्रत्यनीकंबलवतःशत्रोःपक्षेपराक्रमः॥नेत्रनेत्रानुगोकर्णोउत्पलान्यामधःकृतौ॥२०॥यथावा॥ममरूपकी
र्तिमहरद्भुवियस्तमनुप्रविष्टहृदयेयमिति॥त्वयिमत्सरादिवनिरस्तदयःकृतरक्षिणीति खलुमतांमदनः॥२१॥एवंबल
वतिप्रतिपक्षेप्रतिकर्तुमशक्तस्यतदीयबाधनंप्रत्यनीकमितिस्थितेःसाक्षात्प्रतिपक्षेपराक्रमःप्रत्यनीकमितिकेचित्कन्या
येनपठंतियथा॥मधुव्रतोघःकुपितःस्वकीयमधुप्रपायप्रतिमीलनेन॥बिंबंसमाक्रम्यबलात्सुधांशोःकलंकमंकेकृतवा
मतनोति॥२२॥केचित्तुनार्थसंसिद्धिःकाव्यार्थापत्तिरिष्यते॥सजितस्त्वन्मुखेनेंदुःकावार्तासरसीरुहां॥२३॥अत्रदृष्टेनपदा
र्थेनजितानीतिविवक्षितं॥तथाचसोपियेनजितस्तेनपद्मानिजितानितिकिमुवक्तव्यमितिदंडापूपिकान्यायेनपद्मजयरू
पस्यार्थस्यसिद्धिःकाव्यार्थापत्तिः॥तांत्रिकार्थापत्तिन्यावर्त्तनायकाव्यविशेषणं॥यथावा॥अधरोयमधीराक्ष्याबंधुजीवप्रभाहृ
रः॥अन्यजीवप्रभाहर्तेहरतीतिकिमद्भुतं॥२४॥स्वकीयंहृदयंभित्त्वानिर्गतोयोपयोधरो॥हृदयस्यान्यदीयस्यनेत्रनेकारूपा
तयोः॥२५॥समर्थनीयस्यार्थस्यकाव्यलिंगंसमर्थनं॥जितोसिमंदकंदर्पमच्चित्तेस्त्रिलोचनः॥२६॥अत्रकंदर्पजयोपन्यासस्य
दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्यमच्चित्तेस्तित्रिलोचनइति॥स्यात्करणशिवसन्निधानप्रदर्शनंसमर्थनंकाव्यलिंगं॥व्याप्ति
पक्षतादिसापेक्षनेन्यायकलिंगव्यावर्तनायकाव्यविशेषणं॥इदंवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगं॥पदार्थहेतुकंयथा॥नस्मोच्चू
नन्नद्रुमस्तन्नवेतरद्रास्नालेशिवंहासोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृते॥आद्याराधनतोषितेनविभुनायुष्मत्स
पर्यास्वलोकोछिनीतिपदार्थोहेतुः॥कचित्पदार्थेवाक्यार्थोपरस्परंसाहेतुत्वंभजतः॥यथावा॥चिकुरप्रकरोजयंतितेविदुषी
मूर्धनियानविनतिसा॥पशुनाप्यपुरस्कृतेनतत्तुलनामिछतुचामरणक्रमः॥२८॥अत्रचामरस्यरमयंतीकुंतलभारसाम्यज्ञा
वेविदुषीमूर्धनिसाविनतियानितिवाक्यार्थः॥पशुनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थश्चस्वजयेमिलितंहेतुः॥कश्चित्समर्थनीयार्थं

समर्थानार्थवाक्यार्थेपदार्थो हेतुः॥ वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदंजन्मनिपुरापुरारेर्नकापिकचिदपि-नवंतंप्रणतवान्॥नमन्मू
र्धाःसंप्रत्यहमतनुरग्रेप्रणतिमानिनीशिक्षांतन्वंतदिदमपराधद्वयमपि॥२९॥अत्रताव दपराधद्वयमपिसमर्थनीयं॥अस्य
शार्थत्वात्तत्समर्थनंचपूर्वापरजन्मनोरनमनाभावाक्यार्थान्वाख्यायते॥अत्रद्वितीयवाक्यार्थेअतनुत्वपदार्थो हेतुः॥अ
त्रापिसंप्रतिनमन्मूर्धतिवाक्यार्थोनैकपदार्थोवा हेतुः॥क्वचित्परस्परविरुध्योःसमर्थनीययोरनयोःकस्माद्भो हेतुत्व
मवलंबतेतरामित्युच्यतेचेत्॥यथावा॥असोढातत्कालोल्लसदसहभावस्यतपसः॥कथानांविघ्नंनेष्यभचरसिकःशीलदुहितुः॥प्रमादेवोर
व्याकपटबटुवेषापनयनेनसराद्योधित्सान्यांयुगपदभियत्नःस्मरहरः॥३०॥अत्रहरिवस्ययुगपत्प्रक्रियमत्नत्सचर्यवेषाप
नयनत्वरातदनुवर्तनेनकयोर्विरुध्योःकमातिशयाजातीत्रतपसोसहिष्णुत्वंतत्संक्षापकौतुकंचेतिउभावप्यौहेतुत्वेननि
बध्नीतः॥क्वचित्परस्परविरुध्योरनयोःसमर्थनीययोरेकएवहेतुः॥यथा॥जीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयं॥
अंबुधिमथनखेदंकलयन्सफलंचविफलंच॥३१॥अत्रविफलत्वसफलत्वकलनयोर्विरुध्योरेकएवांबुधितनयाधररसा
स्वादोहेतुः॥इदंकाव्यलिंगंहेत्वलंकारइतिकेचित्व्याचक्षते॥हेगोदावरिदेवितावकतटोद्देशःकलिंगः॥कविर्वाग्देविबहु दे
शदर्शनेससंभ्रमंकविरलिंगतः॥एनामर्णवमध्यसङ्गमुचितोनीसरोजासनं॥ब्रह्माणंगमयिष्यतोकथमसावेकाकिनी
स्थास्यति॥३२॥इत्यत्रब्रह्मणःप्रापणंकथंगादावर्थकर्तव्येमिससंभावनीयार्थोपपादस्यार्णवमध्येस्थितिहेतोषणस्य
न्यसनंश्लिष्यागुणइति॥श्लेषोविघटमानार्थघटकार्थस्यवर्णनमितिश्लेषलक्षणमितिजयदेवेनोक्तं॥वस्तुतस्त्वत्रापि
पदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमवतरति॥नेदंकाव्यलिंगं॥ननुसान्निध्यप्रापणपदार्थवाक्यार्थविन्यासरूपात्परिकरातकाव्यलिंगस्यकिंने
दं॥उच्यते॥परिकरेपदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानोयोवाच्योपकारतांभजते॥काव्यलिंगेपदार्थवाक्यार्थावेवहेतुःभावं
भजतः॥ननुयद्यपिसत्यालोकेछिदिनीत्यादिपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगोदाहरणेअग्रेप्रणतिमानिन्यादिवाक्यार्थहेतुकंका
व्यलिंगोदाहरणेचपदार्थवाक्यार्थावेवहेतुभावंभजतः॥तथापिपशुनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणेमचिन्ने
त्रिलोचनरतिवाक्यार्थहेतुकोदाहरणेचप्रतीयमानार्थस्यापिहेतुकोद्भेदानुप्रवेशोलक्ष्यते॥पश्यनेति ह्यविवेकिलालसाभि
प्रायगर्भं॥विदुषीत्वस्यप्रतिनिदर्शनात्॥त्रिलोचनरतिचकंदर्पदाहकृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भं॥कंदर्पजयोपयोगि

349
1995

त्वात्तस्यसत्यं॥तथापिनयोःपरिकरएवकिंतुतदुत्थापितंकाव्यलिंगमपि॥प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेनपशुनाप्यपुरस्कृतत्व
स्यानेकपदार्थस्यप्रतीयमानकंदर्पकदाहकृतीयलोचनविशिष्टस्यशिवस्यचित्तेसंधानस्यचवाक्यार्थस्यवाच्यस्यैवहेतुभा
वात्॥नहितयोर्वाच्ययोर्हेतुभावेतान्यांप्रतीयमानंमध्येकिंचितद्वारमस्ति॥तथासर्वोशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरो
दाहरणेसर्वाशुचिनिधानत्वादिनानेकेनपदार्थेनप्रतीयमानंशरीरस्यासरक्षणीयत्वं॥यथाचवाक्यार्थपरिकरोदाहरणेपयो
धोक्तविधायातत्तद्वाक्यार्थेप्रतीयमानेनाहंव्यासरस्यादि॥तस्मात्पश्यतेत्यत्रत्रिलोचनइत्यत्रचप्रतीयमानंवाच्यस्यैवपदार्थ
स्यवाक्यार्थस्यहेतुभावोपपादकतयाकाव्यलिंगांगमेव॥तथा॥ यत्तेनेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदीवरमित्यनेकवाक्यार्थहे
तुकंकाव्यलिंगोदाहरणेत्रत्रेत्रसमानकांतीत्यादिकानिइंदीवरशशीहंसविशेषणानितेषांवाक्यार्थानांहेतुभावोपपादकानीति॥
तत्रवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगेपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमंगमितितयोःकाव्यलिंगोदाहरणत्वेकाचिदनुपपत्तिः॥उक्तिरर्थांतरन्या
सःस्यात्सामान्यविशेषयोः॥हनुमानब्धिमतरद्दुष्करंकिंमहात्मनां॥३३॥गुणवद्दुस्तंसर्गोत्यातिस्वल्पेगिरंप्रुष्यमा
त्रानुषंगेणसत्वंशिरसिधार्यते॥३४॥सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्यक्तिरर्थांतरन्यासः॥तयोश्चैक्यंप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतंभव
ति॥ततश्चविशेषप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्ततसामान्यरूपस्यसामान्यप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यचार्थांतरस्यन्यसनमर्थांत
रन्यासस्यकर्तव्यतति॥तत्राद्यस्यद्वितीयार्धमुदाहरणंद्वितीयस्यद्वितीयःश्लोकः॥नन्वयंकाव्यलिंगान्नातिरिच्यते॥तथाहि॥
उदाहरणद्वयेप्यप्रस्तुतयोःसामान्यविशेषयोरक्तिःप्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोःकथमुपकरोतीतिविवेक्तव्यं॥नहिसर्वथैव
प्रस्तुतानन्वयप्रस्तुतान्निधानंयुज्यते॥नतावदप्रस्तुतप्रशंसायामिवप्रस्तुतव्यंजकतयाप्रस्तुतयोरपिविशेषसामान्ययोः
स्वरूपोपायत्वात्॥नाप्यनुमानालंकारइवप्रस्तुतप्रतीतिजनकतयातद्दृष्टिहव्याप्तिपक्षधर्मताबलात्॥नापिदृष्टांता
लंकारइवोपमानतयाविस्तब्धघातदोषःस्ववधायखलस्यवीरकोपकरः॥वनतरुवंगधनिरिवहरिनिद्रा॥तस्करःकरि
णइत्यादिषुसामान्येविशेषस्योपमानत्वदर्शनेपिविशेषसामान्यस्यक्वचिदपितद्दर्शनादुपमानतयान्वयेसामंजस्यस्य
प्रतीतेश्च॥तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयेवाप्रस्तुतस्योपयोगइहापिवक्तव्यः॥ततश्चानापिवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवा

स्योनत्वलंकारांतरस्यावकाशइतिचेत्॥अत्रकेचित्॥समर्थनसापेक्षस्यार्थस्यसमर्थनेकाव्यलिंगंनिरपेक्षस्यापिप्रतीतिर्नव
वातूसमर्थनेऽर्थांतरन्यासः॥नहियत्वंनेनसमानकांतिसत्विइत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेऽिव॥अथोपगूढेरारदारात्रौ
के आरुह्यप्रयोगांततउिक्तयक्षा॥कासांनसौभाग्यगुणोगनानोनष्टःपरिभ्रष्टपयोधराणा॥३६॥दिवाकरादुक्षतियोगु हा
सक्तीगंदिवानीतमिवांधकारं॥क्रुद्धेपिनूनंशरणंप्रपन्नेममत्युमुच्चैरिरसामतीव॥३७॥इत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु
प्रस्तुतस्यसमर्थनापेक्षत्वमस्तीति॥वस्तुतस्तुप्रायोवादोयं॥अर्थांतरन्यासेपिहिविशेषस्यसामान्येनसमर्थनानपेक्षत्वे
पिसामान्यंविशेषणसमर्थनमपेक्षतएव॥निर्विशेषंनसामान्यमितिन्यायेन॥बहूनामप्यसाराणांसंयोगःकार्यसाधकइ
त्यादिसामान्यस्यतृणैरारब्धेतरज्जुस्तयानागोपिबध्यतइत्यादिसंप्रतिपन्नविशेषावतरणंविनाबुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभ
वात्॥नचतत्रसामान्यस्यकासांनसौभाग्यगुणोगनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थंसामान्यस्यैवलोकसंप्रतिपन्नतयाविशे
षावतरणंविनैवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसंभवतीतिश्लोकेतन्न्यसनंनापेक्षितमितिवाच्यं॥सामान्यस्यसर्वत्रलोकेसंप्रतिपन्नत्व
नियमाभावात्॥नहियोयोधूमवान्ससोग्निमानितिव्याप्तिरूपसामान्यस्यलोकसंप्रतिपन्नतयायत्रयत्रमहानसइतिद
ष्टांतोनुपादानसंभवमात्रेणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपितद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनिरपेक्षत्वंसं
भवति॥नचैवंसामान्येनविशेषसमर्थनस्यलोकेपिक्वचिन्नस्यसामान्यस्यलोकेप्रसिद्ध्याभावेतस्यबुध्यारोहायपुनर्विशे
षांतरन्यसनप्रसंगइतिवाच्यं॥इष्टापत्तेः॥अनेवंविधयेविकस्वरालंकारस्यानुपदमेवदर्शयिष्यमाणत्वात्॥किंच॥का
व्यलिंगेपिनसर्वत्रसमर्थनसापेक्षत्वनियमः॥चिकुरप्रकराजयंतितइत्यत्रतदभावात्॥उपमानवस्तुवर्णनीयसाम्य
भावेननिंदायाः॥कविकुलकृष्णत्वेनार्थसमर्थनापेक्षत्वविरहात्॥नहितदास्यदास्येपिगतोधिकारितांनरायरदः
पार्वणशर्वरीश्वरइत्यादिषुसमर्थनंदृश्यते॥नद्विषेणनरास्त्रेणनाग्निनानचमृत्युना॥अप्रतीकारपारुष्याःस्त्रीभि
रेवस्त्रियःकृताइत्यादिकाव्यलिंगविषयेषुसमर्थनापेक्षाविरहेप्यप्रतीकारपारुष्यादित्यादिनासमर्थनदर्शनाच्च॥न
हितत्रस्त्रीणांविषादनिर्मितत्वाभावस्यप्रतिपादनंसमर्थनसापेक्षंप्रसिद्धत्वात्॥तस्मादुन्नयतोव्यभिचारात्समर्थनापे

क्षसमर्थनेकाव्यलिंगंतन्निरपेक्षसमर्थनेर्थांतरन्यासइतिनविभागः॥किंतु॥समर्थ्यसमर्थकयोःसामान्यविशेषसंबंधे
अर्थांतरन्यासस्तदितरसंबंधेकाव्यलिंगमित्येवव्यवस्थावधारणीया॥अपंचनंचित्रमीमांसायांद्रष्टव्यं॥एवमप्रस्त
तेनप्रस्तुतसमर्थनमुदाहृतं॥प्रस्तुतेनाप्रस्तुतसमर्थनंयथा॥यदुच्यतेपार्वतिपापरुत्तयेनरूपमित्यत्रनिवारितदृच्यं
तथाहितेशीलमुदारदर्शनेतपस्विनामप्युपदेशतांगतं॥३८॥यथावा॥दादनंदात्यधिजलैःसहसाधिरूढैकोविषमा
नगतिरासितुमुत्सहेत॥यदंतिनःकटकदाहतदानिमंशोर्भृंगपपातिपरितःपटलैरलीनां॥३९॥यस्मिन्विशेषसामा
न्यविशेषाःसविकल्पराः॥सनजिग्येमहीतोहिदुर्धर्षाःसागरारव॥४०॥यत्रकुत्रचिद्विशेषस्यसमर्थनार्थंसामान्यंवि
न्यस्यतत्रसिद्धावप्यपरितुष्यताकविनातत्समर्थनायपुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्याअर्थांतरन्यासविधयावाविन्यस्यते
तत्रविकल्पराःलंकारः॥उत्तरार्धंयथाकथंचिदुदाहरणमिदंतुव्यक्तमुदाहरणं॥अनंतरत्नप्रभवस्ययस्यहिमंनसौभाग्य
विलोपिजातं॥एकोहिदोषोगुणसन्निपातेनिमज्जतींदोःकिरणेष्विवांकः॥४१॥इदमुपमानरीत्याविशेषांतरस्यन्यस
नेउदाहरणमर्थांतरन्यसनविषयेयथा॥कर्णारंतुदमेतरेणरणितंगाहस्वकाकस्वकंमाकंदमकरंदशालिनमथत्सोमन्महे
कोकिलं॥धन्यानिस्थलवेनवेनकतिचिद्दलूनिकलूरिकानेपालस्थितिपालजालयतितेपंकेनरांकेतकः॥४२॥यथावा
मालिन्यमंजरशिनोर्मधुलिट्कलंकोधनेमुखेतुनवदृक्तिलकालनांनां॥दोषावितःकुचनमेलकतोगुणत्वंवक्तुर्गुणो
हिवचसिभ्रमविप्रलंभो॥४३॥प्रौढोक्तिःस्यात्क्रियोत्कर्षहेतोर्हेतुत्वकल्पनं॥कचाःकलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः
४४॥कार्यातिशयहेतोर्हेतुत्वप्रवचनंप्रौढोक्तिः॥यथा॥रक्षगतेनेत्यातिशयाहेतोर्यमुनातटरोहणेतत्हेतुत्वपरिकल्प
नं॥यथावा॥कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिंतामणिधनदरंखानां॥रचितोर्जोनरयस्तेजःश्वासांतरांबरैरघः॥४५॥अत्रकु
त्यरक्षाद्येकेकवितरणातिशायिवर्णनीयराजवितरणाहेतोःकल्पतरुपरागादिरूपपंचभूतनिर्मितत्वेतत्हेतुत्वपरिकल्प
नंप्रौढोक्तिः॥संभावनायद्धीत्थंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धये॥यदिरोषोनवेद्वक्रा कथिताःस्युर्गुणास्तव॥४६॥यथावा॥
कस्तूरिकामृगाणामजाद्यंधगुणमखिलमादाय॥यदिपुनरहंविधिःस्यांवलजिह्वायांनिवेशयिष्यामि॥४७॥यद्यर्थो

351
1995

लोप्रकल्पनमतिशयोक्तिनेदइतिकाव्यप्रकाशकारः॥किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्पनं॥मिथ्याध्यवसितिर्वेशं
षशयेत्वस्तुनेवहन्॥४८॥अन्यवैरस्यावशीकरणस्यार्थंतासंभावितत्वसिध्येगगनकुसुममालिकायाधारणरूपार्थांत
रकल्पनंमिथ्याध्यवसितिः॥यथावा॥अस्यक्षोणिपतेःपरार्ध्यपरयालक्ष्मीलताःसंख्ययाप्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्रा
व्याःकिलाःकीर्तयः॥गीयंतेस्मरमष्टमंकलयताजातेनबंध्योदरान्मूकानांप्रकरेणदूर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि॥४९॥अत्रा
योग्याहरणंनिदर्शनागर्भं॥द्वितीयंतुसुद्धं॥असंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेः॥किंचिन्मिथ्यात्वसिध्य
र्थंमिथ्यांतरकल्पनात्मनविछित्तिविशेषणत्वेदः॥अस्तंतेवर्ण्यवाक्यार्थंप्रतिबिंबस्यवर्णनं॥ललितंनिगदंतेनीरसेतुमधाचि
कीर्षति॥५०॥अस्तंतेधर्मिणियोवर्णनीयोवाक्यार्थस्तमवर्णयित्वातत्रैवतत्सदृशस्यकस्यचिदस्तंतवाक्यार्थस्यवर्ण
नंललितं॥यथाकश्चिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपक्षिततत्प्रतिनिवृत्तनायिकांतरासक्तयानायकानयनार्थंसखीप्रेषयि
तुकामोनायिकामुद्दिश्यसख्यावचनेनतद्व्यापारप्रतिबिंबभूतगतजल्पेतुबंधवर्णनं॥नेयमप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतध
र्मिकत्वात्नापिसमासोक्तिः॥अस्तंतवृत्तांतेवर्ण्यमानेश्लेषेणविशेषणसाधारण्येनसारूप्येणवाप्रस्तुतवृत्तांतस्यूर्त्यावा
त्॥अप्रस्तुतवृत्तांतादेवसरूपादिहप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात्॥नापिनिदर्शना॥प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोःशब्दोपात्तयो
रैक्यसमारोपएवतस्याः॥स्वमुन्मेषात्प्रविषयविषयिणोःशब्दोपात्तयोःप्रवर्तमानएवालंकारोविषयिमात्रोपादानेपि
स्यात्॥तदारूपकमेवन्नेष्यन्नेदरूपायाअतिशयोक्तरपिविषयमात्रंआक्रमेत्॥ननुतर्ह्यत्रअस्तुतनायिकादिनिगर
णेनतत्रशब्दोपात्ताप्रस्तुतनीराद्यनेदाध्यवसायइतिन्नेदेअन्नेदरूपकांतिशयोक्तिरस्तु॥एवंतर्हिसारूप्यनिबंधना॥अ
प्रस्तुतप्रशंसाविषयेपिसेवातिशयोक्तिः॥स्यादप्रस्तुतधर्मिकत्वान्नवतीतिचेत्॥तत्राप्रस्तुतप्रस्तुतधर्मिवाचकप
दस्यापिप्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेविवक्षितधर्मिलक्षकत्वसंभवात्॥नन्वप्रस्तुतप्रशंसायोसरूपादप्रस्तुतवा
क्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोवगम्यते॥नन्वतिशयोक्तावविवक्षितेवाचकेसतितदविषयालक्ष्यतइतिन्नेदइतिचेन्नहिंइहापि
प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्थान्नदुतप्रस्तुतवृत्तांतरूपोवाक्यार्थोगम्यतइत्यतिशयोक्तितोन्नेदोस्तु॥वस्तु

353
1995

तस्तु॥सोपवौरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलंदृष्टिःसामदविस्मृतस्वपरिकृंनयसोक्तवा॥पूर्वंनिश्चितवानसिन्न
मरहयद्वारणोद्यसाध्यवंतः॥अन्यकरेनिषेन्नतरतिर्भांतःकएषग्रहः॥५१॥इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथमप्रतीता-
दप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोवगम्यतेइत्येतन्नघटते॥अप्रस्तुतेवारणेभ्रमरासेव्येकर्णचापलमात्रस्यभ्रमरनि
रासकरणस्यहेतुत्वसंभवेपिरसनाविपर्ययोतःअन्यःकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेनमदस्यप्रस्तुतत्वेव्यवएवहेतुत्वेनरसनावि
पर्ययादीनांतत्रहेतुत्वान्वयार्थंवारणपदस्यदुष्प्रकरूपविषयकोटीकारेणैवप्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्॥एवंसत्यपियद्यप्रस्तुत
संबोधनादिविछित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाअतिशयोक्तितोन्नेदोघटते॥तदात्रापिप्रस्तुतंधर्मिणंस्वपदेननिर्दिश्य
तत्राप्रस्तुतवर्णनरूपस्यविछित्तिविशेषासद्भावात्ततोन्नेदःस्फुतरांघटते॥पश्यनीलोत्पलदलंह्लादयत्वापिकापिस्फुरतिगगनेतत्सरं
सूक्ष्मपद्मेत्यादिषुअस्तुतस्यकस्यचिदस्तंधर्मिणःस्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेव॥एतेनगतजल्पेतुबंधवर्णनादिषुअ
संबंधेसंबंधवर्णनरूपातिशयोक्तिरस्तिइतिशंकानिरस्ता॥तथासतिकस्त्रोकथयामीत्यादयितत्प्रसंगात्॥सारूप्यनिबंधन
प्रस्तुतवाक्यावगतिरूपविछित्तिविशेषणालंकारांतरात्प्रकृत्यनंतिहापितुल्यं॥तस्मात्सर्वोलंकारविलक्षणमिदंललितं
यथावा॥कसूर्यप्रभवोवंशःकचाल्पविषयामति॥तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरं॥५२॥अत्रापिनिदर्शनाव्यो
तिर्नकार्या॥ईदृश्यामत्यासूर्यवंशावर्णयितुमिछुरहमितिप्रस्तुतार्थानुपन्यासात्प्रतिबिंबभूतस्योडुपेनसागरंतितीर्षुरस्मी
त्यप्रस्तुतार्थवर्णनादरोविषमालंकारविन्यासेनचकेवलंतात्पर्यस्यगम्यमानत्वात्॥यथावा॥अनायिदेशःकृतमस्त्वयाः
धवसंतमुत्कस्यदृशांवनस्य॥त्वदाप्तसंकेततयास्तताश्रुश्चाप्यपिनानेनजनेनसंज्ञा॥५३॥अत्रकृतमादेशस्त्वयापरित्य
क्तइतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसंतमुत्कवनस्यदृशामनायीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः॥उत्कंठि
तार्थसंसिद्धिर्विनायत्नंअहर्षणं॥तामेवध्यायतेतस्मैविस्रष्टासेवदूतिका॥५४॥उत्कंठादछाविशेषः॥सर्वैयस्यरसास्तादो
यत्रास्तीत्यभिमन्यते॥तत्प्राप्तीछासंसक्त्योमुत्कंठांकवयोविदुरित्युत्कलक्षणातद्विषयस्यार्थस्यतदुपायसंपादनयत्नंविना
सिद्धिरहर्षणं॥उदाहरणंस्पष्टं॥यथावा॥मधेमदुरमंबरंवनभुवःश्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमाराधेगृहंप्रा
पय॥इत्थंनंदनिदेशतश्चलितयोःप्रत्यध्वकुंजद्रुमंराधामाधवयोर्जयंतियमुनाकूलेरहःकेलयः॥५५॥अत्रराधामाधव

योःपरस्परमुत्कंठितलंघ्रसिद्धतरंअग्रेचग्रंथकारेणनिबध्नमिस्यनोदाहरणेलक्षणानुगतिः॥वांछितार्थकार्थस्यसंसिद्धिस्त्रश्च
हर्षणं॥दीपमुद्योतयेद्यावन्नाबद्ध्युदितोरविः॥५६॥स्पष्टं॥चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचतेजलधरंपिपासया॥सोपिपू
रयतिविश्वमंबसाहंतहंतमहतामुदारता॥५७॥यत्नादुपायसिध्यर्थांसाक्षाज्ज्ञानःफलस्यच॥निध्यंजनौषधीमूलंखननद्यासा
धितोनिधिः॥फलोपायसिध्यर्थांयत्नान्मध्येउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फलस्यैवलाभोपिप्रहर्षणं॥यथानिध्यंजनसिध्य
र्थंमूलिकोखनतः तत्रैवनिधेर्लाभः॥यथावा॥उज्झित्वाप्रथममधःस्थितंमृगाक्षीपुष्पोर्ध्वस्थितविटपंगृहीतुकामा॥आ
रोढुंपदमधादशोकयष्टावामूलंपुरनपितेनपुष्पिताभूत्॥५९॥अत्रपुष्पग्रहणोपायभूतारोहसिध्यर्थांसदनिधानानत्रै
वपुष्पग्रहणलाभः॥इष्यमाणविरूद्धार्थसंप्राप्तिस्तद्विषादनं॥दीपमुद्योतयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः॥६०॥यथावा॥रात्रि
र्गमिष्यतिभविष्यतिसुप्रातंभास्वानुदेष्यतिहसिष्यतिपंकजश्रीः॥इत्थंविचिंतयतिकोशगतेद्विरेफेहाहंतहंतनलिनीग
जउज्जहार॥६१॥एकस्यगुणदोषाभ्यामुद्भासोन्मस्यतौयदि॥अपिमाणवयेत्साध्वीस्तालेतीछतिजाह्नवी॥६२॥काठिण्य
कुचयोःस्रष्टुंवांछयःपादपद्मयोः॥निंदतिविश्वधातारंत्वांधरियोषितः॥६३॥तद्भाग्यंधनस्येवयज्जाश्रयतिसज्जनं
लाजोयमेवंभूतालसेवकानांनचेदृधः॥६४॥यत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणः॥दोषेणदोषोगुणेनदोषोदोषेणगुणोवा॥
यद्दूर्व्यतेसउल्लासः॥द्वितीयार्धमांयस्योदाहरणं॥तत्रपतिव्रतामहिमगुणेनतत्स्नानतोगंगायाःयावन्नूत्नगुणोवर्णितः
द्वितीयश्लोकेद्वितीयस्योदाहरणं॥अत्रराज्ञोधाटिषुवनेपलायमानानामरियोषितांपयोधोवनपरिषंथिसारदोषणतयोः
काठिन्यमस्रष्टुश्चार्थेकुचयोःस्रष्टवतोधातुर्निंद्यत्वदोषोवर्णितः॥तृतीयश्लोकेतृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं॥तत्रसज्जनम
हिमगुणेनधनस्यतदनाश्रयणंदोषत्वेनरागतः॥क्रीयंदोषणतत्सेवकानांबंधंविनानिर्गमनंगुणत्वेनवर्णितं॥अनेनैवक्र
मेणोदाहरणांतराणि॥यथावा॥यदयंरथसंक्षोभादंसेनांसोनिषीदितः॥एकःकृतीमदंगेषुरोषमंगेष्वजोनरः॥६५॥अ
त्रनायिकासौंदर्यगुणेनतदंसनिषीदितस्यस्रंसस्यकृतित्वगुणोवर्णितः॥लोकानंदनचंदनद्रुमसखेमास्मिन्वनेस्त्रीय
तांदुर्वारोरकठिनैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं॥तेह्यन्योन्यविघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्यान्येवकुलानिकेवलमि
दंसर्वंदहेयुर्दृढं॥६६॥अत्रवेणूनांपरस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेणवननाशरूपोदोषोवर्णितः॥दानार्थिनोमधु

355
1995

करायरिकर्णतालेदूरीकृताःकरिवरेणमदांधबुध्या॥तस्यैवगंडयुगमंडलहासिरेषाभृंगाःपुनर्विकचपद्मवनेचरंति॥
६७॥अत्रभ्रमराणामलंकरणत्वगुणेनगजस्यतत्प्रतिक्षेपोदोषत्वेनवर्णितः॥आघ्रातंपरिचुंबितंपरिमृदितंपुन
श्चर्वितंसर्वंवाक्विनीरसेनमनसातत्रत्यथांसाकृथाः॥हंसद्वंद्वतवैतदेवकुशलंयद्वोत्तरेणादंसदंतःसारविचारणव्यस
निनाचूर्णीकृतंयन्मना॥६८॥अत्रवानरस्यचापलदोषेणरत्नस्यचूर्णनाभावोगुणत्वेनवर्णितः॥अत्रप्रथमचतुर्थयो
रुल्लासोन्वर्थः॥मध्यमयोश्छत्रिन्यायेनलक्षणिकः॥तान्यांतोयदिनस्योतामवज्ञालंकृतिस्तदा॥स्वल्पमेवांबुलब्धेप्रस्थं
प्राप्यापिसागरं॥६९॥मीलंतियदिपद्मानिकाहानिरमृतद्युतेः॥तान्यांगुणदोषान्यांतोगुणदोषोअत्रकस्यचिद्गुणेनअ
न्यस्यगुणलाभोद्वितीयार्धयामुदाहरणं॥दोषेणदोषस्याप्राप्तोतृतीयार्धे॥यथावा॥मदुक्तिश्चेदंतर्दमयतिसुधीभूयसुधियः
किमस्मानामस्मादलसपुरुषानादरभरैः॥यथायूनस्तद्वत्परमरमणीयापिरमणीकुमाराणामंतःकरणहरणंनैवकुरुते॥
७०॥लंघेःसंस्तरसेक्षणेनलघुताकानामदिग्दंतिनाभ्यालेःकंकणभूषणानिकुरुषेहानिर्नहेम्नामपि॥मूर्ध्न्यंकुरुषेसि
तांशुमयराःकिंनामलोकत्रयीदीपस्यांबुजबांधवस्यजगतामीशोसिकिंभ्रमहे॥७१॥अत्राद्येकवितारमणीगुणान्या म्
रसबालहृदयोल्लासरूपगुणाभावोवर्णितः॥दोषस्याऽन्यर्थनानुज्ञातत्रैवगुणदर्शनात्॥विपदःसंतुनःशश्वत्यत्रसंकीर्त्ये
तेहरौ॥७२॥यथावा॥मय्यकृतीर्णतांयातुतयस्योपकृतंहरे॥नरःस्मृपकाराक्षीपविन्नमन्निकाक्षति॥७३॥इयंहनुम
तंप्रतिराघवस्योक्तिः॥अत्रप्रत्युपकाराभावोदोषः॥तदभ्युपगमेहेतुर्गुणोविपक्षाकांक्षायांअप्रसक्तिः॥साचव्यतिरे
कमुखप्रयत्नेनसामन्येनविशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेनदर्शिता॥यथावा॥अजेमभवदंतिकंप्रकृतिमेयपैशाचिकीकि
मस्यमरसंपदः प्रथमनाथनाथामहे॥भवद्भवनदेहलीविकटदंतुदंडाहतिस्फुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते॥
७४॥लेशःस्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं॥अखिलेषुविहंगेषुहंतस्वेच्छंदचारिषु॥शुकपंजरबंधस्तेमधुराणांगिरां
फलं॥७५॥दोषस्यगुणत्वकल्पनंगुणस्यदोषत्वकल्पनंचलेशः॥राज्ञोबहुमतेविदुषिपुत्रेचिरंराजधान्यांप्रवसतिनद्
रीनोत्कंठितस्यगेहेस्थितस्यपितुर्वचनमप्रस्तुतप्रशंसारूपं॥तत्रप्रथमार्धेइतरविहंगानामवस्तुत्वंदोषस्यस्वच्छंदचरणा
नुकूलतयागुणत्वेकल्पितं॥द्वितीयार्धेमधुरजातिरूपगुणस्यपंजरबंधहेतुतयादोषत्वेकल्पितं॥नचात्रव्याजस्तुतिरा

शंकनीया॥ नन्वत्रविहंगांतराणांस्तुत्याजेननिंदायोस्तुकस्यनिंदाव्याजेनस्तोचतासर्वंकिंतुपुत्रदर्शनोत्कंठितस्यदोषगुण
योर्गुणत्वदोषत्वान्निमोनएवालंश्लोकेनिबध्नः॥यथावा॥संतःसाचरितोदयव्यसनिनःप्रादुर्भवंत्यंबणाःसर्वत्रैवजनापवाद
चकिताजीवंतिदुःखंसदा॥अन्युत्पन्नमतिःस्तेननसतानैवासताव्याकुलोयत्नायुक्तविवेकशून्याहृदयोधन्योजनःप्रस्त
तः॥७६॥ इंदीवरश्रोदाजहार॥युवेषगुणवान्राजायोग्यस्त्रेपतिरूर्जितः॥रणोत्सवेमनःसक्तंयस्यकामोत्सवादपि॥७७
चपलोनिर्दयश्चासौजनःकिंतेनमेसखि॥आगःप्रमार्जनायैवचाटवोयेनशिक्षिताः॥७८॥अत्राश्वस्योक्तरोत्तरंवीर्योत्सि
क्तस्तुतिःकंन्यायानिरंतरसंभोगोनिर्विविक्तोदोषत्वेनप्रतिज्ञासतामित्यभिप्रेत्यविदग्धमासख्याराजकोपपरिजिहीर्षया
सएवदोषोगुणत्वेनवर्णितः॥उन्नरश्लोकेसखीन्विरूपदृष्टमानंकर्तुमशक्तायापितासामग्रतोमानपरिग्रहानुगुणंप्रतिः
ज्ञायतदनिर्वाहमाशंकमानयासखीनामुपहासंपरिजिहीर्षयानायिकयातस्यचाटुकारितागुणएवदोषत्वेनवर्णितः॥न
चाश्वश्लोकेस्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी॥द्वितीयश्लोकेनिंदास्तुतिपर्यवसायिनीतिव्याजस्तुतिराशंकनीया॥राजप्रकोपा
दिपरिहारार्थंमिहनिंदास्तुत्योरन्योन्यंविदितंलेशतएवोद्घाटनेनततोविशेषादिति॥वस्तुतस्त्विहव्याजस्तुतिसद्भावेपिनदोषः॥
नह्येतावतालेशमात्रस्यव्याजस्तुत्यंतर्भावः॥प्रसज्यतेतदसंकीर्णयोरपिलेशोदाहरणत्वोर्दर्शितत्वात्॥नापिव्याजस्तुतिमा
त्रस्यलेशांतर्भावः प्रसज्यते॥निन्हवविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषुकस्तवानररामराजभवनेलेखार्थसंवाहकोयदूक्षुमु
हुरीक्षसेनधनिनांभ्रूषेनचाटून्मधुपेत्यादिषुदोषगुणीकरणस्यगुणदोषीकरणस्यचान्यत्वात्॥तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र
गुणदोषयोःप्रतीतेः॥विषयेक्वेपि॥इंदोर्लक्ष्मनिपुरजयिनःकंठमूलंमुरारिर्दिङ्नागानांमदजलमषीनोजिगंडस्थलानि॥
आद्यापुंधीवरवयतिलकश्यामलिप्तान्यालिप्तान्यासतेवदधबलितंकिंयशोनिस्तुतीयैः॥७९॥इत्याद्युदाहरणे
ष्वलेशास्पर्शनात्॥अन्येंदुलक्ष्मादिधवलीकरणाभावदोषएवगुणत्वेनपर्यवस्यति॥किंतुपरिसंख्यारूपेणतत्तन्मतंधव
लितमित्यन्योगुणःप्रतीयते॥क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणेगुणदोषीकरणस्त्वेषिस्तुतेर्विषयोतरमपिदृश्यते॥यथावा॥सर्व
दासर्वदोसीतिमिथ्यासंस्तूयसेबुधैः॥नारयोलेभिरेरंतुंनवक्षःपरियोषितः॥८०॥अत्रहिवाक्यानिंदयापरिसंख्यारूपे
णततोन्यत्सर्वमभिमतमर्थिनोदीयतइतिस्तुत्यंतरमपिप्रतीयते॥एवंचयेषूदाहरणेषुकस्तेशौर्यमदोयोश्वमित्यादि

357
1995

षुगुणदोषीकरणादिकमेवव्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते॥तत्रलेशाद्व्याजस्तुत्योःसंकरोयथा॥दृश्यमेवहिव्याजस्तुत्यप्रस्तुत
प्रशंसयोरपिप्राक्संकरोदर्शितः॥सूच्यार्थसूचनंमुद्राप्रस्तुतार्थपरैःपदैः॥निर्तवगुर्वीतरुणीदृग्युग्मंविपुलाचसा॥८१
अत्रनायिकावर्णनपरेणदृग्युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुपः॥विपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनंमुद्रा॥यद्यप्यत्रग्रंथेदृस
नाम्नोक्तिसूचनीयत्वं॥तथाप्यस्योत्तरार्धस्यलक्ष्यलक्षणयुक्तत्वंदर्शयन्॥शास्त्रमध्यपतितत्वेनतस्यसूचनीयत्वमस्तीतितर
न्निप्रायेणलक्षणंयोज्यं॥एवंरत्नमालायांतत्तद्रत्ननामनिर्देशेनतत्तन्नामकुरुविंदादिकसूचनं॥नक्षत्रादिमालायाः
मग्निदेवतानामनिर्देशत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः॥एवंनाटकेषुवक्ष्यमाणार्थसूचनेषुपि॥क्रमिकंप्रस्तुतार्थानो
न्यासंरत्नावलीविदुः॥चतुरास्यःपतिर्लक्ष्म्याःसर्वज्ञस्त्वंमहीपते॥८२॥अत्रचतुरास्यादिपदेवर्णनीयस्यप्रस्तुतविष्णुद्वा
रकनापिप्रतीयतइतिप्रसिद्धसहपाठानांप्रस्तादीनांक्रमेणनिर्देशनंरत्नावली॥यथावा॥स्त्यानश्रियःलांछनेकठिनतावासे
रसालिंगितेप्रस्तादिकरसैकमादुपचितेभ्रूभ्रुवस्त्वापहे॥कोकस्यधिनिनोगभाजिजनितानंदेखलीनोन्मुखेभ्रांतिश्री
रमणावतारदशकंबालेभवत्याःस्तने॥८३॥यथावा॥नीलाभानोनयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रंकुंभावेनोकुचपरिक
रःपूर्वंपक्षीचकार॥भ्रूविन्यासोतिमदनधनुषाविभ्रमान्वादृजूल्लासाराधररुचंदूषयामासयस्याः॥८४॥अत्र
पत्रदानपूर्वंपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानिबुधजनप्रसिद्धक्रमेणन्यस्तानि॥प्रसिद्धसहपाठानांप्रसिद्धक्रमाननु
सरणेप्ययमेवालंकारः॥यथा॥यस्यवह्निमयोहृदयेषुजलमयोलोचनपुटेषुमारुतमयःश्वसितेषुक्षमामयोंगेषुआ
कारामयः॥स्रोतेषुपंचमहाभूतमयोमूर्त्वाहरेमतनिहंतप्रतिसामंतांततःपुरेषुप्रतापः॥८५॥एवमष्टलोकपालन
ग्रहादीनांप्रसिद्धसहपाठानांयथाक्रमंचिंत्यस्तोपमानोपरंजकतादिप्रकारेणनिबंधनेरत्नावल्यलंकारः॥प्रस्तुतान्व
यंविनाक्रमिकतत्तन्नाम्नोक्षेपंन्यायनिबंधनेप्ययमेवालंकारः॥तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्यद्दीयगुणग्रहः॥पद्मरागायते
नासामौक्तिकंतेधरत्विषा॥८६॥यथावा॥वीरत्वद्रिपुरमणीपरिधानेपक्षवानिसंस्तूयहरतिवनन्नुविनिजकररुहख
चितानिपदुपत्नधिया॥८७॥पुनःस्वगुणसंप्राप्तिःपूर्वरूपमुदाहृतं॥हरकंठंशुनीलोपिशोषस्तवयशासितः॥८८॥

यथावा॥ विन्यस्तवर्णागरुजाग्रजेनसूर्यस्यरथ्याःपरितःस्फुरंत्याः॥ रत्नैःपुनर्यत्नरचारुचंक्रामानिन्यिरेवंशकरीरनीलैः॥ ९९॥
अयमेवतद्गुणइतिकेचित्त्याजदुः॥ पूर्ववस्तानुरक्तिश्चविरक्तेसतुवस्तुनि॥ दीपेनिर्वापितेप्यासीत्कांचीरत्नेमहन्महः॥॥
१००॥ लक्षणचकारात्पूर्वरूपमिति लक्षणवाचकपदानुरक्तिः॥ यथावा॥ हारंरवद्भिरिवरक्तवहिरपिश्रस्तिनगंडगंजैरतः
कंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासितानूमयः॥ आक्रांतंमहिषीभिरेवशयनंत्यद्विद्विषांमंदिरंराजन्सेवचिरंप्रणयिनीभू
न्यपिराज्यस्थितिः॥ १०१॥ संगतान्यगुणानंगीकारमाहुरतद्गुणं॥ चिरंरागिणिमच्चित्तेनहितोपिनरज्यसि॥ १०२॥ यथावा॥
गंडाभोगविहरतिमदैःपछलेदिग्गजानांवैरिस्त्रीणांनयनकमलेष्वंजनानिम्रमार्ष्टि॥ यच्चप्येषाहिमकरकरा हैतसोवस्ति
कीर्तेकीर्तिर्दिक्षुस्फुरतितदपिश्रीनृसिंहक्षितींद्र॥ १०३॥ ननुचान्यगुणेनान्यगुणोदयानुरूपान्यामुक्तासावज्रालंकारा
न्यांतद्गुणातद्गुणयोःकोभेदः॥ उच्यते॥ उक्तासावज्रालक्षणयोःपुनर्गुणशब्दोदोषप्रतिपक्षवाची॥ अन्यगुणेनान्यगुणोदय
तइत्युदाहृतोनतस्यवगुणस्यसंक्रमणासंक्रमणे॥ किंतुसद्गुरूपदेशेनसरसच्छिष्योज्ञानोसम्यनुसन्निवतद्गुणजन्यत्वेनसं
भावितयोगुणांतरयोरसत्यनुसन्धौ॥ तद्गुणातद्गुणयोःपुनर्गुणशब्दोरूपरसगंधादिगुणवाची॥ तत्रान्यदीयगुणग्रहणाद्यह
णेचरत्नस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनवरंजनारंजनेविवक्षिते॥ तथैवचोदाहरणानिदर्शितानि॥ यद्यथ
वाज्ञातस्तुतिरतद्गुणश्चविशेषोक्तिर्विशेषोवेत॥ कार्यजनिर्विशेषोक्तिः सतिपुष्कलकारणेइतितत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वा
त्॥ तथाप्युक्तासतद्गुणप्रतिद्वंद्विनाविशेषाकारणालंकारांतरयापरिगणितावितिज्ञेयं॥ प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षानुगुणपरसं
निधेः॥ नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलतां॥ १०४॥ यथावा॥ कपिरपिचकापिशायनमधुदमत्तोरश्चिकेनसंदष्टः॥
अपिचपिशाचग्रस्तःकिंब्रूमोवेरूपतंतस्य॥ १०५॥ अत्रकपिलजात्यास्वतःसिद्धस्यवैरूपतस्यमद्यसेवादिरूपत्वेनोक्तिः॥ मीलितं
यदिसादृश्याद्वैरूप्यंवनवक्ष्यते॥ रसोनालक्षितलक्षायाश्चरणेसहजारुणे॥ १०६॥ यथावा॥ मल्लिकामाल्यहारिण्यःसर्वांगीणा
श्चंदनाः॥ क्षौमवस्त्रोनलक्ष्यंतेज्योत्स्नायामभिसारिकाः॥ १०७॥ अत्राद्येचरणालक्तकरसयोरणिमगुणसाम्याद्वैरानध्यवसायः॥
द्वितीयोदाहरणचंद्रिकाभिसारिकाणांधवलिमगुणसाम्याद्वैरानध्यवसायः॥ सामान्यंयदिसादृश्याद्विशेषो

नोपलक्ष्यते॥ पद्माकरप्रविष्टानांमुखेनालक्षितस्फुटे॥ १०८॥ यथावा॥ रत्नस्तंभेषुसंक्रांतप्रतिबिंबशतेक्षणैः॥ लेकेश्वरःस
भामध्येनज्ञातोवालिसूनुना॥ १०९॥ मिलितालंकारेणैकेनापरस्यभिन्नस्वरूपावभासेपिव्यावर्तकविशेषोनोपलक्ष्यतइति
भेदः॥ मीलितोदाहरणेचरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकयावकादिनावभासते॥ सामान्योदाहरणेतुपद्मानांमुखानांचव्यक्तयं त
रयाज्ञानमस्त्येव॥ तथारावणस्यतत्प्रतिबिंबानांचकिंत्विदंपद्ममिदंमुखमयंबिंबोयंप्रतिबिंबइतिविशेषः॥ यदंनोपलक्ष्य
ते॥ अतएवभेदतिरोधानान्मीलितं॥ तदतिरोधानेपिसाम्येनव्यावर्तकानवभासेसामान्यमित्यनयोरव्यवस्था॥ केचिद्
रूढ्यस्यलक्षणसाम्यात्तयोः केचिद्रूढीयसातदन्यस्वरूपतिरोधानेमीलितं॥ स्वरूपप्रतीतावपिगुणसाम्याद्भेदतिरोधा
नेसामान्यं॥ एवंच॥ अपांगतरंगितदृशोतरलवक्रवर्णागिरोविलासन्नरमंथरागतिरतीवकोतंमुखं॥ इतिस्फुरितमंगकै
रदृशांस्वतोलीलयातदत्रनमदोदयः स्तनपदोपिसंलक्ष्यते॥ ४००॥ इत्यनमीलितालंकारः॥ अत्रदृगंतरत्वादीनांनारीव
पुषःसहजधर्मत्वात्मदोदयकार्यत्वाच्च॥ तदुभयसाधारण्यादुत्प्रेक्षातारत्वादियोगिनावपुषामदोदयस्यस्वरूपमेवतिरो
धीयतेलिंगसाधारण्येनतज्ज्ञानोपायाभावान्मल्लिकामाल्यहारिण्यादिषुतुसामान्यालंकारइत्याहुः॥ तन्मतेपद्माकर
प्रविष्टानामित्यादौभेदाध्यवसायेपिव्यावर्तकास्फुरणेनालंकारांतरेणज्ञाप्यं॥ सामान्यालंकारावांतरभेदेनवा॥ पूर्वस्मिन्म
तेस्वरूपतिरोधानेनालंकारांतरेणज्ञाप्यं॥ मीलितावांतरभेदेनवा॥ भेदविशेषोक्तयोः॥ स्फुटोन्मीलितविशेषोक्तौ॥ हेमाद्रि
तयशोमरुत्सराःशीतेनजानंते॥ लक्षितान्युदितेचंद्रेयानिचमुखानि॥ १॥ मीलितान्यायेनभेदानध्यवसायेयत्रतेकुतोपि
हेतोर्भेदस्फुटोमीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितं॥ तथासामान्यरीत्याविशेषास्फुरणेप्राप्तेकुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौतत्प्रति
द्वंद्वीविशेषकः॥ क्रमेणोदाहरणद्वयं॥ तद्गुणरीत्यापिभेदानध्यवसावप्राप्तउन्मीलितेदृश्यतेयथा॥ नृत्यद्भृंगादृहासत्रसर
सहचरेस्रावकीनेर्यशोनिर्धावत्स्वेनीयमानेत्रिजगतिपरितः श्रीनृसिंहक्षितींद्र॥ नेदृग्यद्येषनाभीकमलपरिमलैरा
दिमासादयिष्यद्देवानांनाभविष्यत्कथमपिकमलाकामुकस्यावबोधः॥ २॥ काकः श्लक्ष्णःपिकः श्लक्ष्णःकोभेदःपिककाक

कयोः॥ यमंतकालेसंप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः॥३॥इदंविशेषकस्योदाहरणांतरं॥ अत्राहितीयोकाकपिकशब्दौ काकत्वेन
ज्ञातःपिकत्वेनज्ञातइत्यर्थांतरंसंक्रमितवाच्यौ॥यथावा॥ वाराणसीवासवतांजनानांसाधारणेशंकरलांछनेपि॥पार्थप्रहारव्रण
मुन्नमांगेप्राचीनमीशंप्रकटीकरोति॥४॥किंचिदाकूतसहितंस्याद्भूदोत्तरमुत्तरं॥यत्रासौवेतसीपांथतन्वंयंसरितरासरित्॥५॥
सरित्तरणमार्गेष्टच्छंतंपांथंप्रतिकामयमानायाउत्तरमिदं॥वेतसीकुंजेत्याच्छंद्यमित्याकूतंयथावा॥ग्रामेस्मिन्प्रस्तरग्रामे न
किंचित्पांथविद्यते॥पयोधरोन्नतंदृष्ट्वावस्त्रमिच्छसिचेद्वस॥६॥आस्तरणादिकंकामयमानंप्रत्युक्तिरियं॥अविदग्धजनग्रा
येस्मिन्ग्रामेचक्वचिदिदमवगम्यतांत्वयेतादृशंप्रतिबंधंकंकिंचिदपिनास्तीतिहृदयं॥इदमुन्नेयप्रश्नोत्तरस्योदाहरणं॥
निबद्धप्रश्नमुत्तरंयथा॥कुशलंतस्याजीवतिकुशलंदृष्टामिजीवतीत्यत्र॥पुनरपितंदेवकथयसिमृतांनुकथयामियाश्वासि
ति॥७॥ईर्ष्यामानानंतरंश्रुततत्तायानायिकायाःसखीमोगतोप्रतितस्याःकुशलमितिनायकस्यप्रश्नः॥जीवतीतिसख्याउ
त्तरं॥जीवंत्याःकुतःकुशलमितितदभिप्रायः॥अन्यत्रदृष्टमन्यदुत्तरमितिनायकस्यपुनःकुशलंदृष्टामीतिप्रश्नः॥दृष्टमो
त्तरमत्रमितिअभिप्रायेणजीवतीत्यत्रमितिसख्यावचनं॥सखीवचनस्याभिप्रायोह्यटनार्थंपुनरपितंदेवकथयसीतिना
यकस्याक्षेपः॥मृतांनुकथयामियाश्वसीतीतिसख्यास्याभिप्रायोह्यटनं॥प्रयाणेसतितस्याःकुशलंनवतिमद्रागमनस
मयेपिथ्यासेघुसंचरत्कथंतांमृतांकथयेयमित्यभिप्रायः॥प्रश्नोत्तरांतराच्छिन्नमुत्तरंचित्रमुच्यते॥केदारपोषणरताः
केखेटाःकिंचलंवयः॥८॥अत्रकेदारपोषणरताइतिप्रश्नाच्छिन्नमुत्तरं॥केखेटाःकिंचलंवयःइतिप्रश्नद्वयस्यवयर्
थैकमुत्तरं॥उदाहरणांतराणिविदग्धमुखमंडनेद्रष्टव्यानि॥सूक्ष्मंपराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं॥मयिपश्यतिसा
केशैःसीमंतमणिमार्जणात्॥९॥कामुकस्यावलोकनेनसंकेतकालज्ञानंप्रश्नज्ञातत्वाश्चेष्टेयं॥अस्तंगतेसूर्येसंकेत
कालइत्याकूतं॥यथावा॥संकेतकालमनसंविदंज्ञात्वाविदग्धया॥आसीन्नेत्रार्पिताकूतंलीलापद्मंनिमीलितं॥१०॥ २८
पिहितंपरिधानांतंज्ञातुःसाकूतचेष्टितं॥प्रियेगृहागतेप्रातःकोतातस्यमकत्स्यथत्॥११॥रात्रौसपत्नीगृहेजागरणेनश्रांतो

361
1995

सीतित्यकत्स्यनाकूतं॥यथावा॥वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधेदृष्ट्वाभिन्नंकुंकुमंकापिकंठे॥पुस्तंतन्व्याव्यंजयंतीवयस्यास्मित्वा
पांगोस्वदूरेखोल्लिलेख॥१२॥अत्रस्वेदानुमितंपुरुषायितंपुरुषायितखंडनेनप्रकाशितं॥व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्यायदाकार
स्यगोपनं॥सखिपश्यगृहारामपरागैरासिधूसरा॥१३॥अत्रचौर्यरतेरतिसंकेतभ्रष्टस्खलंठनलग्नधूलीजालस्यगोपनं॥यथा
वा॥कस्यवानवसंद्रोषःप्रियायाःसव्रणेधरे॥सच्छंगंपश्यमाश्लिष्टापिमयाधुना॥१४॥उपपतिनारचितधरायाना
यिकायाःसकाशमागछंतंप्रियमपश्यंत्येवसख्यानायिकांप्रतिहितोपदेशाव्याजेनतंप्रतिनायिकापराधगोपनं॥छेकापन्हु
तेरस्याश्चार्थविशेषः॥यत्रस्यांवचनस्यान्यथानयनेनापन्हवः॥अस्यामाकारस्यहेत्वंतरवर्णनेनगोपनमिति॥लक्षणं ल
क्ष्यनाम्निचोक्तियहणमाकारस्यगोपनार्थंत्वंतरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं॥ततश्च॥आयांतमालोक्यहरिंप्रतोत्यामात्वा
पुरस्तादनुरागमेका॥रोमांचकंपादिभिरुच्यमानंनामाजुगूहप्रणयंत्यचेनमित्यत्रापिव्याजोक्तिरेव॥तत्रह्यनुरागसूचकस्यरोमां
चाद्याकारस्यनाम्निरूपहेत्वंतरप्रत्यायकेनप्रणामेनगोपनंकृतं॥सूक्ष्मंपिहितालंकारोरपिचेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्या
पारमात्रोपलक्षणं॥ततश्च॥नलिनीदलेबलाकामरकतपात्रइवदृश्यतेशुक्तिः॥रतिमसंकेतंविज्ञाताचांतदाब्रवीद्रा
त्रीमित्यादिष्वपिसूक्ष्मालंकारःप्रसरति॥अत्रश्लोकेतावत्किमावयोःसंकेतस्थानंनविष्यतीतिप्रश्नाशयेसूचयतिकामुकेत द
भिज्ञयाविदग्धयातयासखीप्रतिसाकूतमत्रमितिसूक्ष्मालंकारोजनवति॥अतोत्रबलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्त्युपम
यातस्यानिश्चलत्वेनाश्वस्तत्वंतेनतस्यप्रदेशस्यनिर्जनत्वंतेनदत्तदेवावयोःसंकेतस्थानमितिकामुकंप्रतिसूचनंलक्ष्यते॥
नचात्रध्वनिरशंकनीयः॥दूरव्यज्यमानस्यापिसंकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्यश्लोक्तयेवाविष्कृतत्वात्॥एवंपिहितालंकारेप्युदाहार्यं
वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधेदृष्ट्वाभिन्नंकुंकुमंकापिकंठे॥आलीबालंसस्मितंप्राहमंदंमुग्धाक्षिप्तामत्यपश्यामिनाथं॥१५॥
इत्यादि॥इदमन्यन्नावधेयं॥यत्रासौवेतसीपांथेत्यादिषुगूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषुभावोनस्वात्मविष्कृतः॥
किंतुवस्तुसौंदर्यबलादन्यबोद्धव्यविशेषविशेषिताद्भ्यः॥तत्रवस्तुतोनालंकारलक्ष्यनिर्भासत्वात्॥प्राचांनेःस्वोक्त्याविष्क
रणेसत्यलंकारास्यदतास्तीत्युदाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि॥शंक्यंयत्रासौवेतसीपांथतन्वंयंसरितरासरित्यादीनामि

तिष्ठंतमध्यानेकामिन्यासहसूचनमित्याद्यर्थांतरकल्पनया-नावाविष्करणमित्यतः प्राक्लिखितेषुयेषूदाहरेषुसेकेतकाल
मनसंपुस्लंतन्व्याव्यंजयंती-नामाऽगूहतिनावाविष्करणमस्तितेषुवतन्नदलंकारइति॥गूढोक्तिरन्यादरूपंचदन्यंप्रतिपा
द्यते॥दूषणंहिपरसेनाद्यातिसेनपालकः॥१६॥यंप्रतिकिंचिद्वक्तव्यंतत्तटस्थेसंविज्ञायोक्तितदेवतदन्यंकंचित प्रतिपत्तिरूपेणउच्य
तेचेत्सागूढोक्तिः॥दूषणाद्यदाहरणं॥इहपरकलत्रमुपकूजानेकामकंकामुकंप्रतिवक्तव्ये॥परक्षेत्रेसस्यानिनक्षयंतेकंचि
दुक्षाणंसमीपेचरंतंनिर्दिश्यकथ्यते॥नेयमप्रस्तुतप्रशंसा॥कार्यकारणेत्यादिन्यंगात्वान्नात्॥नापिश्लेषमात्रमप्रस्तु
तार्थस्यप्रस्तुतार्थान्वयित्वेनविवक्षितत्वात्॥तस्यैकलमितरवंचनार्थनिर्दिष्टतयाविशिष्टत्वेविशेषसङ्गात्॥यथावा॥नाथो
मेविषणंगतोनगणयत्येषासपत्नीचमांत्यक्त्वामामिहपुष्पिणीगुरवः प्राप्तागृहाभ्यंतरं॥राज्यामात्रसहायिनीपरिजनश्चा
तोनमांसेवतेस्वामिन्नगम्यलालनीयस्वजनीलक्ष्मीपतेरप्यसौ॥१७॥अत्रलक्ष्मीपतिनास्तोजारस्यागमनं॥आर्यमानामा
स्तटस्थजनवंचनायनगवंतंप्रत्याक्रोशस्यप्रत्यायनं॥विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तंकविनाविष्कृतंयदि॥दूषणेहिपरसेनादितिव
क्तिससूचनं॥१८॥श्लेषणगुप्तंवस्त्वयाकथंचित्कविनाविष्कृतंचेद्विवृतोक्तिः॥दूषणेहीत्युदाहरणेपूर्ववद्गुप्तंवस्त्वससूच
नमितिकविनाविष्कृतं॥यथावा॥वत्सेमागाविषादंस्वमनसिकृरुवंसंत्यजोर्ध्वंप्रयत्नंकंपः कोवागुरस्तेकिमिहबलन्निद्राजृं
भितेनात्रयाहि॥प्रत्याख्यानंसुराणामितिनयशमनच्छद्मनाकारयित्वायस्मैलक्ष्मीमदाद्वःसदहतुदुरितंमेथमन्थःपयो
धिः॥१९॥इहैवपरवंचनायगुप्तविष्करणं॥अपागुप्तविष्करणंयथा॥दृष्ट्याकेशवगोपरागहतयाकिंचिन्नदृष्टंमयातेनेहमव
लितास्मिनाथपतितांकिंनामनालंबसे॥एकस्त्वंविषमेषुखिन्नमनसांसर्वाबलानांगतिर्गोप्यैवंगदितः सलेशमवता द्वोष्ठे हरिर्नः
स्थिरं॥२०॥अत्रलक्ष्मीनाथस्यपुरतोविषमेपथिस्वलनमभिहितवत्यासंकामयमानायागोपिकायाःवचनेनविषमपथिस्वलन
पतनत्राणप्रार्थनारूपेणस्फुटितिप्रतीयमानेनार्थेनगुप्तंविवक्षितमर्थांतरगुप्तंसलेशंससूचनमित्यनेनाविष्कृतं॥एवंनेषा
दिषु॥चेतोनलंकामयंतमदीयंन्यन्यत्रकुत्रापिचसान्निध्यं॥इतिदमयंतीवाक्यादिकमप्युदाहरणं॥सर्वमिदंशब्दशक्तिक्रीडीकृत
गुप्तार्थाविष्करणं॥अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं॥यथा॥गच्छास्मच्युतदर्शनेननवतः किंतेनिरूप्यतेकिंवेविजनस्थेयो

363
1995

हृतजनःसंनाचयत्यन्यथा॥इत्यामंत्रणसंगिसूचितरूपावस्थानंवेदात्मसामाश्लिष्यत्युत्कोकरांचिततनुंगोपोहरिःपातु
वः॥२१॥अत्रगच्छास्मच्युतेत्याद्यामंत्रणेनत्वयारंतुमेतावत्कालंस्थितंतन्नलब्धमित्यर्थशक्तिलक्ष्यंयत्कृतीयपादेनावि
ष्कृतं॥सर्वमेतत्कविनि॥बद्धवक्रगुप्ताविष्करणोदाहरणं॥कविगुप्ताविष्करणंयथा॥सुरुचकुंकुमेतत्यपास्तमनाक्त्व
त्कोकथायोषितांदूरादेवविजृंभिताःसुरनद्यःस्तग्गंधधूपादयः॥कोपरागिणिमुंचमय्यवनतेदृष्टप्रसीदाधुनासत्य
मद्विरहाद्भवंतिदयितेसर्वाममोधादिशः॥२२॥अत्रतावदीर्ष्याकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारोस्फुटितप्रतीयते॥दृ
ष्टिरागानंतरंदृष्टिप्रत्याक्रोशोविवक्षितार्थः॥सचदृष्टइत्यस्यकुंतोच्चारणेनसंबुद्धिरूपतामुपगम्याविष्कृतः कविनि ब
द्धवक्रगुप्तंपरवंचनायै॥कविगुप्तंस्वबोद्धिप्रकटनार्थमितिनेदः॥युक्तिःपराभिसंधानंक्रियतामर्मगुप्तये॥त्व मा
लिखंतीदृष्ट्वान्यांधुनुःपोष्यकरेलिखन्॥२३॥अत्रपुष्पचापलेखनक्रिययामन्मथोनयालिखितइतिश्लोकपादेननस्वा
नुरागरूपमर्मप्रकाशनायपरवंचनंविवक्षितं॥यथावा॥दंपत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितंयद्वचस्तत्तातस्यरुषांनि
धानिगदितस्यातिमात्रंवधूः॥कर्णालंबितपद्मरागशकलंविन्यस्यचंचूपुटेश्रीखंडंशकरोतिदाडिमफलव्याजेनवाग्वंध
नं॥२४॥अत्रशुकवाक्यबंधनेनतन्मुखेनस्वकीयरहस्यवचनमश्रूयजनवचनंस्तं॥व्याजोक्तावाकारगोपनंयुक्तोत्त
व्यगोपनमितिनेदः॥यद्वाव्याजोक्तावुत्तमागोपनमिहक्रियायागोपनमितिनेदः॥एवंचआर्योतमालोक्यहरिंप्रतीत्यामि
तिश्लोकेपियुक्तिरेव॥लोकप्रवादानुस्मृतिर्लोकोक्तिरितिनप्यते॥सहस्वकतिचिन्मासान्मौलयित्वाविलोचने॥२५॥अत्र
विलोचनेमौलयितिलोकप्रवादानुस्मृतिः॥यथावा॥मदीयवररुजस्तवे॥नामबंधवरदोक्षितदातृनाबंध्याख्यात्य
क्तोनवहसेवरदानुमुद्रां॥विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेर्यज्ञोपवीतहवनंहिनखल्वपेक्ष्यं॥२६॥अन्योत्तरार्थेलोकवा
दानुकरं॥छेकोक्तिर्यत्रलोकोक्तेःस्यादर्थांतरगर्भता॥ऊर्जगएवजानीतेऊर्जगचरणसखे॥२७॥केनचित्स्वचित्तरतां
तेदृष्टस्यसमीपस्थमन्यंनिर्दिश्यायमेवतस्यवक्तीतिजानातीत्यूर्ध्वतोयमहेःपादानहिरेवंविधेतिलोकवादानुवादः
अत्रसचायंचलोकविदितधनार्जनादिव्यापारेसहचारिणाविदितविषयतयालोकोक्त्यनुवादस्यप्रयोजनस्थितेरहस्य

पिक्षिगंव्यापारेतस्यायंसहचरइतिमर्मोद्घाटनमपितेनगम्यतेयथावा॥मलयमरुतांवातायातावि कासितमल्लिकापरिम
लभरोन्मत्तोयंषट्पदस्तत्सहसेयदि॥घनघटयितुंतन्मिस्नेहंयएवनिवर्तनेप्रभवतिगवांकिंनछिन्नेसएवधनंजयः॥२८॥
अत्रधनलिप्सयाप्रोषितोगनासखीवचनेयएवगवांनिवर्तनेप्रभवतिसएवधनंजयइत्यंप्रजातिप्रसिद्धोकवानुका
रः॥अतिसौंदर्यशालिनीमिमामपहायधनलिप्सयाप्रस्थितोरसानभिज्ञइतिगोप्रायएव॥तस्यनिवर्तकस्यधनस्यः
जेताधनेनाकृष्टस्यतद्दिमुखीकरणेनप्रत्याकर्षकत्वादित्यर्थांतरमपिगम्यतेइतिवक्रोक्तिः॥श्लेषकाकुन्यामपरार्थप्र
कल्पनं॥मुंचमानंदिनंप्राप्तेनेहनंदितुंतिक॥२९॥अत्रमानंमंचप्रभातंजातंनरात्रिरित्यारोपयतोस्तायांवाचिनंदि
नंप्राप्तंमामेवेत्यर्थांतरंश्लेषणपरिकल्पितं॥यथावा॥अहोकेनेदृशीबुद्धिर्दारुणातवकल्पिता॥त्रिगुणाश्रूयतेबुद्धि
तुरात्मयीक्वचित्॥३०॥इदमविलतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणं॥विलतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा॥नविन्दिरंजोरत्रिदशावरुन्धा
निरधुनासतेरामलतानयधिपुरातोलक्ष्मणसख्यः॥इयंयास्यकृच्छ्रेविपदमधुनावानरचमूलधिष्ठंदशग्रीवासुरविलोपा
यहपुनः॥३१॥सर्वमिदंवक्रश्लेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणं॥अर्थश्लेषमूलायथा॥शिक्षाधीक्षप्रयातःसतनुवलि
मखंतांडवंकाप्यचन्द्रेमन्येदंदावनांतंकनुसमगरिष्युर्नेवजानेवराहं॥कश्चिल्लोलश्रेषणाजरद्गतनुगोपएवास्यवत्ता
लीलासल्लापरथंजलनिधिहिमवत्कन्ययास्त्रायतांवः॥३२॥काकायथा॥असमालोच्यकोपस्तेनोचितोयमितीरिता॥
नेवोचितोयमितितंतांडयामासलीलया॥३३॥अत्रनेवोचितोकाकास्वरविकारेणउचितएवव्यर्थांतरकल्पनं॥स्व्जावोक्ति
ःस्व्जावस्यजात्यादिरूपस्यवर्णनं॥कुरंगेरत्नरंगाक्षैःस्तब्धकर्णैरदक्षितं॥३४॥यथावा॥तासांमुखप्रचलितोसविधेगुरू
णांमार्गप्रदानरभसस्खलितावधानो॥पार्श्वोपसर्पणमुनावपिभिन्नदिक्कंकृत्वामुहुःकुहरपांसरतांसलज्जं॥३५॥नाविककू
तनव्यार्थसाक्षात्कारस्यवर्णनं॥अहंविलोकयेद्यापियुध्यंतेवस्करासराः॥३६॥स्थानंनौषणंबोद्धानपरमिदं॥यथावा॥
अद्यापितिक्षतिशाद्दरिदमुतरीयंधनुंपुनस्तनतटाद्गलितंप्रगृह्णते॥वाचंनिशम्यनयनंनयनेममेतिकिंचिन्नरायदकरोस्मि
तमायतास्ी॥३७॥उदात्तमलंकृतिश्लाघ्यंचान्यान्यलक्षणं॥सानोयस्यानवद्यकृतंश्लाघ्यंजातिक्रियादिभिः॥३८॥इदंश्लो

305
1775

घ्यचरितस्यान्यांगत्वउदाहरणं॥कस्याउदाहरणेयथा॥रत्नस्तेनेपुसंक्रांतैःप्रतिबिंबशतैश्चितः॥ज्ञातोलंकेश्वरःकृष्णा दा
नेनेयनतत्वतः॥३९॥अत्रकृष्णस्यदुर्जातख्यशोर्यादिवर्णनं॥त्वयिदातरिराजेंद्रयाचकाःकल्पशाखिनः॥४०॥इयमोदार्यो
क्तिः॥शौर्योक्तिर्यथा॥राजन्यस्तास्यकृपाणास्त्वत्तापाग्निशोषिताः॥पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेणपूरिताः॥४१॥संपदल
क्ष्मोदात्तालंकारः॥शौर्योक्तावत्यत्युक्तेरिति केचिदाहुः॥अनयोरनवद्योक्तिस्तनयोर्जीवमाणयोः॥अवकाशोनपर्यो
प्तस्तवबाहुबलोत्तर॥४२॥अत्यंनिर्मितमाकाशमनालोच्यैवंविधंमयाविभवत्यास्तनमंडलमिति॥४॥स
दसदुक्तिरतस्मिन्नतिशयोक्त्यलंकारेनेदः॥निरुक्तियोगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं॥ईदृशोश्चरितंजोनसत्यंदोषकृ
दोभवान्॥४४॥यथावा॥पुराकवीनांगणनाप्रसंगेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः॥अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकासा
र्थवतीमधन्यं॥४५॥अतिषेधः प्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनं॥नत्यंतमेतकितवस्त्रीजनेनिरीतःशरः॥४६॥निर्ज्ञातोनिषेधः
स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरंगम्यीकरोति॥तेनचारुतान्वितोयंप्रतिषेधनामालंकारः॥उदाहरणं॥युद्धरंगेप्रभवतिष्ठमानंशा
कुनिप्रतिविदग्धवचनं॥अत्रयुद्धस्यचाक्षयुत्वज्ञानेनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तत्रैवतवरागस्यंनयुध्येत्यस्यनिग्रहोस्ती
त्युपहासंगम्यीकरोति॥तच्चकितवत्यजनेनाविक्षितं॥यथावा॥नविषेणनशस्त्रेणनाग्निनानचमत्यना॥अप्रतीकारपार्थ्याः
स्त्रीभिरबलाभिरयंहतः॥४७॥अत्रस्त्रीणांविषादिनिर्मितत्वज्ञानवत्प्रसिद्धएवपरिकीर्त्यमानस्तासांविषाद्यतिशायिकोदि
त्यमित्यमुमर्थंव्यक्तीकरोति॥सचाप्रतीकारपार्थ्याइतिप्रतीकारवद्भोविषादिभ्यस्तासांविशेषंदर्शयताविशेषणेनाविक्षि
तः॥सिद्धस्यविधानंयत्तदाहुर्विध्यलंकृतिं॥पंचमोदंचनेकालेकोकिलःकोकिलोभवेत्॥४८॥निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्त
त्वाधिक्यंसदर्थांतरगम्यीकरणेनचारुतरमितितंविधिनामानमलंकारमाहुः॥उदाहरणेकोकिलस्यकोकिलत्वविधानम
नुपयुक्तंसदतिमधुरपंचमध्वनिशालितयासकलजनहृद्यत्वंगम्यीकरोति॥तच्चपंचमोदंचनइतिकालविशेषणेनाविक्षि
तं॥यथावा॥हेहस्तदक्षिणमतस्यशिशोर्द्विजस्यजीवातवेविसृजशरद्गमनोरुपाणं॥रामस्यगात्रमसिनिर्नरगम्यसिन्नसीता
वासनपटोःकरुणाकुतस्ते॥४९॥अत्ररामस्यस्वहस्तंप्रतिरामस्यगात्रमसीतिवचनमनुपयुक्तंसत्रामस्येत्यनेनस्वस्यांगंत

निष्करणत्वंगनीकरोति॥तच्चनिर्वेदस्यादिविशेषणेनाविच्छते॥यद्यप्यनयोर्विधिप्रतिषेधयोरुदाहरणेषुव्यंग्याथोंतरसंक्रमित
वाच्यरूपाणितथापिनध्वनिभावास्यदानिस्वोक्तयेवव्यंग्यविशेषाविष्करणात्॥व्यंग्याविष्करणेचालंकारत्वमेवेतिप्राकूप्रस्तु
तांकुरप्रकरणेव्यवस्थितत्वात॥पूर्वंबाधितोविधिप्रतिषेधोआक्षेपनेदित्वेनोक्तो॥इहतुप्रसिद्धोविधिनिषेधोतत्प्रतिहं
द्वीनावलंकारांतरत्वेनवर्णितोविनिर्भेदः॥हेतोर्हेतुमतासार्धंवर्णनंहेतुरुच्यतेअसावुदितश्रीतांशुमानभेदायसकल्पतां॥
५०॥यथावा॥एषतेविद्रुमच्छायोमरुमार्गरवाधरः॥कस्यनातनुतेतन्विपिपासाकुलितंमनः॥५१॥मानेनेक्षतिवारय=
त्यकृपामेक्षमाभिसेत्योर्द्वियोस्यातंत्र्येपरिरक्षतिस्थितिकरोव्याधूयधर्यंगते॥तद्दत्वामनुबभूवतापफलमित्यत्तंजनेना
नामुनायत्स्वप्नेनपराभवेचरणोस्प्रष्टुनसंमन्यते॥५२॥इत्युदाहरणं॥हेतुर्हेतुमतोरेकंहेतुंकेचित्प्रचक्षते॥लक्ष्मी
विलासाविदुषांकटाक्षवंकठत्रनो॥५३॥अत्रकार्यानवस्थेवभावादिप्रशायनार्थं॥कार्यकारणानेदव्यपदेशःयथावा
आयुर्दीनहोमत्सवस्यविनतस्रोणीस्तनोमूर्तिमानविश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशांकीर्तेःप्रकाशोपरः॥आनंदःकलिकाछतिः
सुमनसांवीरश्रियोजीवितंधर्मस्यैकनिकेतनंविजयतेवीरःकलिंगेश्वरः॥५४॥अत्रदानमहोत्सवायुद्धरत्वादिनाध्व
सितेराजितदायुष्यादिव्यपदेशः॥ ॥इत्थंज्ञातमलंकारालक्षयित्वानिदर्शिताः॥प्राचामाधुनिकानांचतामन्यालोच्यस
र्वेशः॥५५॥चत्वारोरसवत्प्रेयऊर्जस्वीचसमाहितं॥भावस्योदयःसंधिश्चबलत्वमितित्रयः॥५६॥अष्टौप्रमाणलंकाराः
प्रत्यक्षप्रमुखाःक्रमात्॥एवंषंचदशान्यानप्यलंकारानविदुर्बुधाः॥५७॥तत्रविभावानुभावव्यभिचारिनिर्वेदजितोरतिहास
शोकादिचित्तवृत्तिविशेषोरसः॥सयत्रापरस्यांगंनवतितत्ररसवदलंकारः॥विभावानुभावाव्यभिचारिनिर्वेदादिस्मय
स्त्रिशद्देवादेवतागुरुनृपतिपुत्रादावभिव्यज्यमानारतिस्थायिभावः॥सयत्रपरस्यांगंतत्रप्रेयोलंकारः॥अनौचित्येनप्रवृत्तो
रसोभावश्चरसाभासभावाभासश्चेत्युच्यते॥सयत्रपरस्यांगंतदूर्जस्वीभावस्य॥प्रशाम्यद्दवस्थाभावशांतिः॥तस्याअपरांगत्वे
समाहितं॥भावस्योद्भावस्थाभावोदयः॥द्वयोर्विरुध्योर्भावयोःपरस्परस्पर्धिभावोभावसंधिः॥बहूनांभावानांपूर्वंपूर्वोपम ३१
र्दोत्तरोत्तरभावशबलता॥एतेषांअपरांगत्वेभावोदयाद्याश्चत्वोलंकाराः॥तत्ररसवदुदाहरणं॥मुनिर्जेयतिरागीद्वेमहात्माकुं

367
1995

चसंभवः॥येनैकचुलकेदृष्टोद्वादिव्योमस्यकश्यपो॥५८॥अत्रमुनिविषयरतिरूपस्यभावस्याद्भुतरसांगं॥यथावा॥अयंसरसनो
त्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः॥नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः॥५९॥अनेकरणस्यश्रृंगारांगं॥प्रेयोलंकारएवभावालंकार
उच्यते॥सयथा॥कदाचाराणस्यामसरतिनीरोधसिवसनवसानःकोपीनेशिरसिनिदधानोंजलिपुटं॥अयंगौरीनाथस्त्रि
पुरहरशंभोस्त्रिनयनप्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिवनेष्यामिदिवसान्॥६०॥अत्रशांतिरसस्यकेतिपदसूचितश्चिंताख्योव्य
भिचारीभावोंगं॥यथावा॥अस्युच्चाःपरितःस्फुरंतिगिरयःस्फारास्तथोद्यत्तानेतानपिवीचतीकिमपिनाश्रांतासितुंमन
मः॥आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्रस्तौमियावद्भुवस्तावद्विभ्रदिमांस्मरंतस्तवकःकोवाचस्तनाभूद्विताः॥६१॥अत्रप्रभुवि
षयरतिभावस्यवस्तुमतीविषयरतिभावोंगं॥उर्जस्वीयथा॥त्वत्खड्गेविवसंधेनुतरणीःसंत्रासतःसत्वरंयातावीरविलुंठितुंसर
संयाताःकिरातावने॥तिष्ठंतिस्तिमिताःप्रकृष्टपुलकास्तेविस्मृतापक्ष्मासासमुनरत्नैःस्तनैरतितरांबालैरपांगैरपि॥६२॥
अत्रप्रकृतिविषयरतिभावस्यश्रृंगाररसांगं॥यथावा॥त्वयिलोचनगोचरंगतेसफलंजन्मनरसिंहभूपते॥अजनिष्टममेति
सादरंधिषितापयतिद्विषोगणः॥६३॥अत्रकवेःप्रकृतिविषयस्यरतिभावस्यतद्विषयद्विड्गणस्यरतिरूपोभावोंगं॥सः
माहितंयथा॥पश्यामःकिमियंप्रपद्यतरतिस्त्रैर्यंममालंबितंकिंमोनालपतीत्ययंखलुशठःकायस्तयाप्याश्रितः॥इत्यन्यो
न्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरंतस्मिन्नवस्कोतरेसव्याजंहसितेमयाधृतिहरोबाष्पस्तमुक्तस्तया॥६४॥अत्रश्रृंगारस्यकोपशांति
रंगं॥भावोदययथा॥तयादविश्रम्यदयाकुरंधिमरिनेनिनीषामिभवद्विलोकिनी॥अदर्शिपादेनविलिख्यपत्रिणातवैवरू
पेणसमःसमर्पितः॥६५॥अत्रनलंप्रतिदमयंत्याऔत्सुक्यरूपभावस्योदयःश्रृंगाररसस्यांगं॥भावसंधिर्यथा॥एकाभू
त्सुमायुधेधुरिवप्रत्यक्षपुंस्कावलीजेतुंमंगलमालिकेवपुलकैरन्याकपोलस्थली॥लोलाक्षीक्षणमात्रभाविविरहक्लेशास
हांपश्यतोद्रागाकर्णयतश्चवीरभवतःप्रौढावहाडंबरं॥६६॥अत्ररमणीप्रेमरणोत्सुक्ययोःसंधिःप्रकृतिविषयरतिभावस्यांग
भावशबलत्वंयथा॥क्वकार्यंरागांधःक्वचकुलंजुगुप्सेयंदृष्टेयतसहसोपाणमुपरांतयेश्चतमहोकोपेपिकांतेमुखे॥किंवस्तु
त्यपकृत्यमाभःकृतधियःस्वप्नेपिसादुर्लभाःचेतःस्वास्थ्यमुपेहिकःखलुयुवाधन्योधरंधास्यति॥६७॥अत्रविर्तोत्सुक्यम

तिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानोशबलताविप्रलंभनष्टंगारस्यागं॥ प्रमाणालंकारेप्रत्यक्षंयथा॥ कोतकोतवदनप्रतिबिंबेभग्नबा
लसहकारसुगंधौ॥स्वादुनि प्रणुदितालिनिषीतनिर्वारमधुनीद्रियवर्गः॥६६॥यथावा॥किंतावत्सरासिसरोजमेतद्वारा
दहोस्विन्मुखमवभासतेयत्वयाः॥संशय्यक्षणमितिनिश्चिकायकश्चिद्विवोकैर्बकसहवासिनोपरोक्षैः॥६९॥पूर्वत्रप्रत्यक्ष
मात्रमत्रतुविशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षमितिभेदः॥अथानुमानं॥यथा॥रघ्रोन्मुखश्चलजलदधूमस्कंधगयतिस्फु
ल्लिंगानोरूपंदधतिचयथाकीटमणयः॥यथाविद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्वकुलस्तथामन्येलग्नःपथिकतरुखंडेस्मरद
वः॥७०॥यथावा॥यत्रेतालहरीचलांचलदृशोव्यापारयंतिभ्रुवोयत्रैवपतंतिसंततममीमर्मस्पृशोमार्गणाः॥तच्चक्रीड
तचापपुंखितशरंत्रैखल्करःक्रोधनोध्वत्यग्रतएवशासनधरःसत्यंतदासांस्मरः॥७१॥पूर्वंरूपसंकीर्णं॥इदमतीतायोग्नि
संकीर्णमितिभेदः॥शुद्धानुमानंयथा॥निलीयमानेविहगेनिमीलिद्दृश्यपंकजे॥विकासत्याचमाल्यागतोस्तंज्ञायतेर
विः॥७२॥यथावा॥सोमित्रेननुसेव्यतांद्रुमतलंचंडांशुरुज्झेतेचंडांशोर्निशिकाकुभारघुपतेचंद्रोयमुन्मीलति॥वत्सेत
द्विदितंकथंनुभवताध्वानेकुरंगंयतःकांसित्रेयसिहाकुरंगनयनेचंद्रानभेजानकी॥७३॥उपमानंयथा॥तारोहिणीवि
जानीहिज्योतिषामंत्रमंडले॥यस्तन्वितारकन्यासःशकटाकारसंस्थितः॥७४॥अत्रमन्मथमिवातिसुंदरंदानवारिमिवदि
व्यतेजसं॥शीलराजमिवधैर्यशालिनंवेत्सिचेकटपतिंमहीपतिं॥७५॥पूर्वत्रोदाहरणेउपमानमूलभूतमनिदेशवाक्यं
दर्शितं॥अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यस्यप्रत्यक्षरूपमुपमानफलत्वेनसहदर्शितमितिविशेषः॥शब्दप्रमाणंयथा॥वि व
क्षतादोषमपिच्युतासनात्वयेकमीशंप्रतिसाधुभाषितं॥यमामनंत्यात्मविदोपिकारणंकथंसलक्ष्यप्रभवोभविष्यति॥
७६॥अत्रशिवःपरमेष्ठिनोपिकारणमित्यत्रश्रुतिरूपंशब्दप्रमाणमुपन्यस्तं॥एवंस्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्य
पिशब्दप्रमाणान्युदाहरणानि॥तत्रस्मृतिर्यथा॥बलात्कृतपापानिसंतुतान्यस्तानिच॥सवान्बलात्तानर्थानस्तान्म
नुरब्रवीत्॥७७॥पूर्वश्रुतिरात्रिमतार्थेप्रमाणत्वेनोपन्यस्ता॥इहतुस्मृतिर्जिनेंद्रिमतार्थेतद्दूषणपरेणप्रमाणतयोपन्य
स्तेतिविशेषः॥आचारात्संतुष्टोरविमीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतयाशब्दप्रमाणएवांतर्भावः॥तत्राचार

३२

369
1995

प्रमाणंयथा॥महाजनाचारपरंपरेदृश्यिनामनामाददतेनसाधवः॥अतोन्विधातुंनतदुस्सहेपुनर्जनः॥किंनाचारमुचंविग
ायति॥७८॥आप्तस्तुष्टिप्रमाणंयथा॥असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः॥सतांहिसंदेहपदेषुव
स्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः॥७९॥अत्रदुष्यंतेनाप्तस्याशंकितलायाःपरिग्रहस्यधर्मत्वंकृत्यनुमितमुन्नीयते॥
एवंस्मृतिलिंगादिकमपिमीमांसकोक्तंप्रमाणंसंभवति॥तत्रस्मृतिर्यथा॥त्वंहिनाभिवधरोनाथस्तेवरमद्रिकं॥नहिस्म
तिप्रसिद्धेर्वेलिंगमाद्रियतेबुधैः॥८०॥अत्रकरिगिरीश्वरस्यवरदस्यसन्निधानस्मरणसर्वाभिलषितदातृत्वंसमर्थितं॥
लिंगंयथा॥विदितंवोयथास्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः॥ननुमूर्तिर्निरष्टानिरित्थंभूतासिसूचिता॥८१॥अत्रशिवस्य
स्मृतिप्रसिद्धस्योपकारकत्वाच्चाष्टमूर्तेपरिग्रहलिंगेनतत्प्रवृत्तीनांलोकानुग्रहप्रयोजनंसूचितं॥लिंगस्यापि
मूलभूतवेदानुमापकतयावैदिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः॥एवंलौकिकलिंगानामपिलौकिकशब्दाम्नायकृतया लौकिकशब्द
प्रमाणएवांतर्भावः॥अतः॥लोकतन्मूलतयाविपक्षदिगुपन्यासेविधूतंशिरस्त्वदुक्तंतपरीक्षणेकृतनमस्कारोविलक्ष्यस्थि
तः॥ईषन्नाम्रकपोलकांतिनिमुखेदृष्ट्वोनतःपादयोरस्रष्टोगुरसन्निधावपिविधिर्द्वांन्योनकालोचितः॥८२॥इत्यादिपुरु
षरूपंप्रमाणांतरमानीयं॥क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पनयाचमत्कारोयथा॥किमसन्निगलेपितेर्जउमन्यसेमयिनिमज्ज
तुनामसकृतामनः॥ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिनलमुखेदुपरोविबुधःस्मरः॥८३॥अत्रम्रियमाणानांमनस्त्वंद्रव्यविशे
षेतदर्थिकायाः श्रुतेनलमुखचंद्रविषयत्वेकल्पितेतथाव्याख्यातस्मरवाक्यंप्रमाणतयोपन्यस्तं॥अर्थापत्तिर्यथा॥निणे
तुंराक्यमस्तीतिमध्यंतवनितंविनि॥अन्यथानोपपद्येतपयोधरनरस्थितिः॥८४॥यथावा॥व्यक्तंबलीयान्यदिहेतुरागं
मादूरयत्साजालधिंनजान्हवी॥गंगोघनिर्नस्तिरश्चकंधरासवर्णमर्णःकथमन्यथास्यात्॥८५॥अनुपलब्धिर्यथा
स्फुटमसद्बलवंतंनिश्चिनोतेतस्तदनुपलभमानास्तर्कयंतोपिलोकाः॥कुचगिरिवरयुग्मंयद्विधानाथमास्तेतदिहम
करकेतोरद्रिजालंप्रतीमः॥८६॥संभवोयथा॥अभूतपूर्वंममभाविकिंवासर्वंसहेमेसहजंहिदुःखं॥किंतुत्वदंघ्रिशरणा
गतानांपराभवोनाथनतेनुरूपः॥८७॥यथावा॥येनामकेचिदिहनःप्रथयंत्यचोजोनंतेतेपिमानृतिनेषयत्नः॥

उत्पत्स्येतस्ति ममकोपिसमानधर्मा कालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी॥ ६६॥ यथावा॥ अतः पीथकृतोऽनवान्नगरतोवार्त्तानवा वर्त्तेतवादं ब्रूहियदिवापथो दसमंयत्यस्काश्रियंजीवति॥ सत्यंजीवतिजीवतीतिकथितावार्त्तामयापिश्रुतावि स्तीर्णापृथिवीजनोपि विविधःकिंकिंनसंभाव्यते॥ ६९॥ अत्राद्योदाहरणेअभूतपूर्वमसंभाविकिंवानिसंभवप्रमाणसिद्धोर्थोदर्शितः॥ द्वितीयोदाह रणेसंभवोपपादकंकालानंत्यादिकमपिदर्शितं॥ तृतीयोदाहरणेसंभवोपिकेनाऽपीतिनेदः॥ एतिह्ययथा॥ कस्याणीवतगाथेयं लोकिकीप्रतिभातिमे॥ एतिजीवंतमानंदोनरवर्षशतादपि॥ ७०॥ अत्रलोकिकीगाथेयमित्यर्थेनिर्दिष्टप्रबंधकप्रबादपार पर्यरूपतादर्शिता॥ अथैतेषामलंकाराणांयथासंभवंकचिन्मेलनेलोकिकालंकाराणांमेलनइवचारुत्वातिशयोपलंभात्॥ नरसिंहन्यायेनैषांगलंकारावस्थितोतन्निर्णयःक्रियते॥ तत्रतिलतंडुलन्यायेनस्फुटावगम्यनेदालंकारमेलनेसंसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेनास्फुटालंकारमेलनेसंकरः॥ सचांगांगीभावेनसमप्राधान्येनसंदेहेनैकवाचकानुप्रवेशेनेतिचतुर्विधः एवंसंसृष्टिहाकारपंचालंकाराः॥ तत्रसंसृष्टिर्यथा॥ ७१॥ अत्रशब्दालंकारस्यानुप्रासमेदयोःसंसृष्टिः॥ लिंपंतीवतमोंगानि वर्षंतीवांजनंनभः॥ असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फलतांगता॥ अत्रोत्प्रेक्षयोरपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणांसंसृष्टिः॥ आनंदमेदुरपुरंदरमुक्तमाल्यमोलेर्हठेनजिहितंमहिषासुरस्य॥ पादांबुजंनवतुमेविजयायमंजुमंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः ७२॥ अत्रशब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोःसंसृष्टिः॥ अंगागीभावसंकरोयथा॥ तलेवेपंतमहीरुहाणांछायास्तदामारुतकंपितानां॥ शशांकसिंहेनतमोगजानांलूनाऽलतीनामिवगात्रखंडाः॥ ७३॥ अत्रशशांकसिंहेनेतितमोगजानामितिचरूपकं॥ यद्यप्यत्रशशांकएवसिंहस्तमस्येवगजाइतिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेनरूपकं॥ शशांकःसिंहइवतमोसिगजाइवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापिवक्तुशक्या॥ तथापिलूनाऽलतीनामितिविशेषणानुगुण्यात्॥ रूपकसिद्धिः॥ तस्यविशेषणस्यप्रधानेनसहायनन्वाक्येनतुगुणेन॥ गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः॥ समत्वात्स्यादितिन्यायात्॥ उपमितसमासाश्रयेणतस्यपूर्वंपदार्थेप्रधानत्वात्॥ शशांकस्यतमसांचप्राधान्येनवक्तृ॥ तत्रनविशेषणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति॥ स्वरूपनाशरूपोपिचरितालतिलवनकर्तृत्वधर्मत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं॥ अतःस्वरूपनाश

३३

३११
1795

क्रोडीकरणेनप्रकृतयालक्षणमूलयातिशयोक्त्यारूपकसिद्धिः॥ तच्चरूपकमुल्लेक्षागं॥ तदुत्थापकत्वात्॥ रूपकाभावेहिक्षायालूनगात्रखंडारवावेपंतेतावदुक्तावपमेवसिध्येत्॥ वेपनादिसाधर्म्यात्॥ नक्षायानांसंयःलतगात्रखंडतादाम्यसंभवना रूपोल्लेक्षा॥ ननुशशांकेनलूनालतीनांतमसांगात्रखंडारवावेपंतेयेतावदुक्तावपिसिध्यत्युल्लेक्षा॥ तादाम्यसंभावनोप यकत्वेनालूनत्वादिरूपादिकविशेषणोपादानात्॥ सत्यंतथोक्तावालतिलवनादिरूपधर्मकार्यसमारोपनिमित्तशशांकतम सोर्हंहंतत्यक्तनतत्स्वरूपतासमारोपरूपासमासोक्तिरपेक्षणीया॥ एवमुक्तोरूपकमितिविशेषः॥ एवमन्यातिशयोक्तिरूपकोल्लेक्षणासंगांगीभावसंकरः॥ समप्राधान्यसंकरायथा॥ अवतुनःसवितुस्तुरगावलीसमतिलंघिततुंगपयोधरा॥ स्फुरितमध्यगतारुणनायकामरकतैकलतेवनभःश्रियः॥ ७४॥ अत्रपयोधरादिश्लेषमूलातिशयोक्त्यंगभूतयोस्थाप्यमानेवसवितृतुरगावल्योंगगनलक्ष्मीमरकतैकावलीतादात्म्योल्लेक्षा॥ ननोलक्ष्मीनायकाव्यवहारसमारोपरूपकसमासोक्तिरंगंनैवोत्थाप्यते॥ पयोधरस्यश्लेषस्योन्नयापकारकत्वात्॥ ततश्चोल्लेक्षासमासोक्त्योरेकःकालः॥ परस्परापेक्षयाचारुत्वसमुन्मेषश्चोन्नयोस्तुल्यइतिविनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं॥ यथावा॥ अंगुलीभिरिवैकेशंचयंनिगृह्णतिमिरंमरीचिभिः॥ कुड्मलीकृतसरोजलोचनंचुंबतीवरजनीमुखंशशी॥ ७५॥ अत्रांगुलीभिरिवेतिवाक्योक्तोपमयांगांगभूतयोस्थाप्यमानेवशशिकर्तृकनिशामुखचुंबनोल्लेक्षा॥ शशिन्युपपत्तिव्यवहारसमारूपसमासोक्तिरंगंनैवोत्थाप्यते॥ उपमयोरुन्नयत्वोत्थापकत्वाविशेषात्॥ समासोक्तिगर्भतांविनाचुंबनात्प्रेक्षायानिरालंबनत्वाच्च॥ ततश्चात्रोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोःसमप्राधान्यं॥ यद्यप्यत्रोपमान्यशशिनिशागतावेवधर्मौसंपद्येते॥ नतुशशिनायकत्वनिशाकांतत्वयोश्चसाधारणधर्मौ॥ साधारणधर्मसमर्थनंचोल्लेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितमुल्लेक्षायाः॥ प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियारूपनिमित्तसापेक्षात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलत्वाच्च॥ तथापिवाक्योक्तोपमायाइवकारस्यमरीचिभिरिवेत्यनयोस्तरमन्युपगम्यान्वयलब्धस्यप्रकृताप्रकृतयोरेकविषयस्यार्थद्वयसमासोक्त्यपमायांसरोजसदृशंलोचनमितिसमासांतरमन्युपगम्यसमासेनदलब्धार्थद्वयस्यानेदाध्यवसायेनसाधारण्यंसंपाद्यचतयोरुल्लेक्षासमासोक्त्यंगतानिर्वाह्या॥ यद्वा॥ इहप्रकृतकोटिगतानांमरीचितिमिरसरोजानांअप्रकृतिकोटिगतानांअंगुलिकेशसंचयलोचनानांचतनदी

र्घावरणवरणनीलरंभ्रत्वकांतिमत्त्वादिनासदृशानांप्रतिसिद्धरूपेणनेदवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणानेदोप्यस्ति॥सचा
त्रविवक्षितएवनेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यलंकारिकसिद्धांतात्॥तत्रचप्रयोजकोशनिष्ठधर्म्यन्यायेनाभेदगर्भत्वोशोपजी
वनीनसाधारण्यंसंपाद्यप्रधानभूतोलक्ष्यासमासोक्त्यंगतानिर्वाह्या॥नहिप्रकाशनशीतापनयनशक्तिमतःसौरतेजसः॥
शीतापनयनशक्तिमत्त्वेणशीतापनयनयोगितानदृष्टा॥एवमनन्यथंगमेचे॥पांड्योयमंसार्पितलंबहारःकृष्णागरागोहरिचंदनेन॥आक्रांतिबालातपतप्तसानुःसनिर्झरोद्वारइवाद्रिराजः॥इत्यत्रापुपमापिननिर्वहेत्॥नह्यत्राद्रिराजपांड्र
योरुपमानोपमेययोरनुगतसाधारणधर्मोनिर्दिष्टः॥एकत्रबालातपनिर्झरावन्यत्रहरिचंदनहारावितिधर्मनेदात्॥तस्मा
त्रबालातपहरिचंदनयोर्निर्झरहारयोश्चसदृश्योरनेदांशोपजीवनमेवगतिः॥पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रफेनचंदनं
तदाशयकरैरिंदुर्लिपतीवदिगंगनाः॥अत्रोक्षयोःकालनेदेपिसमप्राधान्यं॥अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयापन्नत्वात्॥
तदाशयेतिफेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेन॥पूर्वोक्षानपेक्षणात्॥नचेवलिंपतीवतमोंगानीतिवदुक्षाद्वयस्यसंसृ
ष्टिरेवेयमितिवाच्यं॥लोकिकप्रसिद्धषणक्षेपनयोर्वापर्यछायानुकारिणोक्षाद्वयपोर्वापर्येणचारुतातिशयसमुन्मेषतः
संसृष्टिवैषम्यात्॥तस्मादृशादिवदेकफलसाधकतयासमप्राधानमिदमुक्षाद्वयं॥एवंसमप्रधानसंकरोपिव्याख्यातः॥
संदहसंकरोयथा॥शशिनमुपगतेयंकौमुदीमेघमुक्तंजगनिधिमनुरूपंजन्मुकन्यावतीर्णा॥इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्र
पौराःश्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यंविवव्रुः॥९७॥इयमितिसर्वनाम्नायद्यद्भूतवतीदुमतीविशिष्टरूपेणानिर्दिश्यते
तदाबिंबप्रतिबिंबनावापन्नधर्मविशिष्टयोः॥सदृशयोरेक्यारोपरूपनिदर्शना॥यदितेनसास्वरूपेणेवनिदर्श्यतेबिंबरू
पधर्मस्तूपबंध्रस्तावात्समगुणयोगप्रीतयइतिपौरविशेषणाच्चगम्यतेतदाप्रस्तुतेधर्मिणितद्भूतप्रतिबिंबभूताप्रस्तु
तरूपतारोपरूपललितमित्यध्वसायात्संदेहः॥विलीयेंदुःसाक्षान्मृदुतरसवापीयदिनवेत्कलंकस्तत्रसोयदिचविक
चेंदीवरवनं॥तमःस्नानक्लांताजनितजडनावेरवयवेकदाचिन्मंचेयंमदनशिखिपीडापरिनवं॥९८॥अत्रयद्येतावत्
साधनंसंपद्यतेतदातापःशाम्यद्दिशेतावत्स्यर्थकविसंरंभश्चेत्तदापात्तसिध्यर्थमूहरतिसंभावनालंकारः॥एतावत्साधनं
कदापिनसंभवत्येवअतस्तापशांतिरपिगगनकुसुमकल्पत्वेस्यर्थकविसंरंभश्चेदुपात्तमिथ्यात्वसिध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्प

नारूपामिथ्याध्यवसितिरिष्टनयंयथासन्नवासंदेहः॥एवं॥सिक्तंस्फटिककुट्टांतःस्थितिश्चेतीक्षतैर्जलैः॥मौक्तिकंचेक्षतांस्तेततत्पुष्पेस्तेसमंयशः॥९९॥इत्यादिष्वपिसंभावनामिथ्याध्यवसितिसंदेहसंकरोद्रष्टव्यः॥मुखेनगरलंमुंचन्मूलेयदि
महोरगः॥फलसंदोहगुरणातरुणांकिंप्रयोजनं॥५००॥अत्रमहोरगश्चोतवर्ण्यमानेराजद्वारूढखलश्चोतोपिप्रतीय
ते॥तत्रकिंवस्तुतस्तथाभूतमहोरगश्चोतएवप्रस्तुतेप्रस्तुतःखलश्चोतस्ततःप्रतीयतइतिसमासोक्तिः॥यथावा॥
प्रस्तुतप्रखलश्चोतप्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगश्चोतकीर्तनमित्यप्रस्तुतप्रशंसा॥यद्वादृश्यमानमहोरगश्चोत
कीर्तनेनसमीपस्थितखलमौद्धाटनंक्रियतइत्यप्रस्तुतस्यापिप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतांकुरइतिसंदेहः॥एकवाचकानुप्रवेश
संकरतुशब्दार्थालंकारयोरेवेतिलक्ष्यतिताकाव्यप्रकाशकारउदाजहार॥स्पष्टोच्छ्वासिकिरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्ण क
र्णिकमधोदिवसारविदं॥श्लिष्टाष्टदिग्दलकपालमुखावतारबह्वंधकारमधुपावलिसंचुकोच॥१॥अत्रैकपदानु प्र
विष्टोरूपकप्रासो॥यत्रैकस्मिन्श्लोकैकपदेनशब्दार्थालंकारयोःस्थितिस्तत्रसंसृष्टिः॥इहतुसंकरइतिअलंकारसर्व
स्वकारस्तूक्तेकस्मिन्वाचकेनुप्रवेशोवाच्ययोरेवालंकारयोःस्वारसिकःवाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येतिमत्वार्थालंकारयो
रपिएकवाचकानुप्रवेशंसंकरमुदाजहार॥सत्युष्करद्योतितरंगशोभिन्यमंदमारब्धमृदंगवाद्ये॥उद्यानवापीपयसीवयस्य
मिणीदृशोनाद्यगृहेरमंते॥२॥अत्रनाद्यगृहवापीपयसोःसत्युष्करेत्यादिविशेषणशब्दसाम्यश्लेषः॥अमंदमारब्धेत्या
दिविशेषणेर्थसाम्यमपमातदुभयमेकस्मिन्निवशब्देनुप्रविष्टमितितदपिनमन्यामहे॥सत्युष्करेत्यादिविशेषणेपि
श्लेषनिमित्तकानेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलक्ष्यस्यधर्मसाम्यस्यैवतत्रेवशब्दप्रतिपाद्यतयाशब्दसाम्यस्यतदप्रतिपा
द्यत्वात्॥श्लेषनिमित्तकानेदाध्यवसायेनधर्मसाम्यलाभानंगीकारे॥अहोरागतीसंध्याजहातिस्वयमंबरमित्या
दिश्लिष्टविशेषणसमासोक्त्युदाहरणेविशेषणसाम्याभावेनसमासोक्त्यभावप्रसंगात्॥शब्दसाम्यस्यैवशब्द
प्रतिपाद्यत्वेपितस्योपमावाचकत्वस्यैवाभावाच्छब्दतोर्थतोवाकविसंमतसाप्रतिपादने
सर्वविधेष्युपमालंकारस्वीकारात्॥अन्यथा॥यथाह्लादनश्चंद्रःप्रतापस्तपनोयथा॥तथैवसोभूदन्वर्थोरा

ज्ञा प्रतिरंजनात्॥५०३॥ इत्यन्नाप्युपमानस्यात्॥ नह्यन्वर्थनामरूपराङ्सामर्थ्यं विनाकिंचिदर्थसामर्थ्यं कविविवक्षितमस्ति॥ तस्माच्चैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने लंकारद्वयलक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिः॥ तत्रतयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः॥ यथा॥ विधुकरपरिरंभाद्दात्मनिस्यंदपूर्णाद्दृषदुपकुट्टेरालवालेस्तरूणां॥ विपुलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचिसहृतचित्तस्तत्रनेमीवनेन॥४॥ अत्रहिप्रतिपाद्यमानोर्थः समस्तमहस्तवर्णनमुदात्तमितिलक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपाः॥ असंबंधेसंबंधकथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादतिशयोक्तिरूपश्च॥ नचसर्वोदात्तस्यासंबंधेसंबंधकथनरूपत्वंनियतमितिनविविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीतिवाच्यं॥ दिव्यलोकगतसंपत्समस्तमहिमवर्णनादिघतिशयोनरस्पृष्टस्योदात्तस्यशौर्यदारिद्र्यादिविषयातिशयवर्णनेषूदात्तास्पष्टयाअतिशयोक्तेश्चपरस्परविविक्ततयाविश्रांतेः॥ तयोश्चेहार्थवशात्संपन्नसमावेशयोर्नांगांगीभावः॥ केएनापरस्यानुस्यूतनात्॥ स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषदर्शनाच्च॥ नापिसमश्राधान्यं॥ येःशब्दैरिहसमस्तमहिमवर्णकस्योदात्तस्यप्रतिपाद्यतेतेरेवतस्यैववस्तुनोसंबंधेसंबंधरूपस्यप्रतिपाद्यमानतयाङ्गिनःप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थत्वेदाक्षात्॥ नापिसंदेहसंबंधिवस्तुकरः॥ एकालंकारकोद्योतदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपान्नावात्॥ तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः॥ क्वचित्संकराणांमपिसंकरोदृश्यते॥ यथा॥ मुक्ताःकेलिविसूत्रहारगलिताःसंमार्जनीविहृताःप्रातःप्रांगणसीम्नि मंथरचलद्वालोद्भिलाक्षारुणाः॥ दूराद्दाडिमबीजशंकितधियःकर्षंतिकीरास्तुकायद्दृङ्नेषुनोजरुपतेत्स्यागलीलायिते॥५॥ अत्रतावद्दिदुर्गासंपत्समस्तमहिमवर्णनात्मकउदात्तालंकारः॥ तन्मूलकोवाक्षांद्भिलाक्षारुणादत्यत्रतद्गुणालंकारः॥ तत्रैववक्ष्यमाणश्लोकेपदार्थहेतुकःकाव्यलिंगालंकारश्चेतितयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः॥ तन्मूलःशंकितधिय इत्यत्रभ्रांतिमदलंकारः॥ तान्योन्योदात्तालंकारश्चारुतांनीतइतितयोस्तस्यचांगांगीभावेनसंकरः॥ एवंविदूहृदयेनवस्यहेतुमतोराज्ञोवितरणविलासस्यहेतोश्चान्यदकथनंहेत्वलंकारः॥ सचराज्ञोवितरणविलासस्यनिरतिशयोत्कर्षान्नित्यक्रियत्वंवसायितावन्मात्रेकविसंरंभश्चेदुक्तरूपोदात्ता

लंकारपरिष्कृतेहेत्वलंकारेविश्रांतिः वर्णनीयस्यराज्ञः कीदृशीसंपदितिप्रश्नोत्तरतयानिरतिशयैश्वर्यवितरणरूपात्प्रस्तुतकार्यमुखेनतदीयसंपदुत्कर्षप्रशंसनेपिकविसंरंभश्चेत्कार्यनिबंधनात्प्रस्तुतप्रशंसालंकारेविश्रांतिः॥ कार्यस्यापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतत्वान्निश्चयेतुप्रस्तुतांकुरेपिविश्रांतिः॥ अत्रविशेषानध्यवसायात्संदेहालंकारः॥ किंच॥ विद्वद्धृदयवैद्यवर्णनस्यासंबंधेसंबंधकथनरूपतयातिशयोक्तिरूपदात्तालंकारेणसहैकवाचकानुप्रवेशःसंकरः॥ निरतिशयवितरणोत्कर्षशालिनोहेत्वलंकारस्यास्यद्भूतातथ्योदार्यवर्णनात्मकतयास्तुत्यासहैकवाचकानुप्रवेशःसंकरः॥ तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्यप्रस्तुतांकुरस्यवाराजसंपत्समस्तमहिमवर्णनात्मकोदात्तालंकारेणसहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः॥ वाचकशब्दस्यप्रतिपादकमात्रपरतयाव्यंजकसाधारण्यादेषांचत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणांसमप्राधान्यसंकरः॥ नह्येतेषांपरस्परमन्यत्रांगत्वमस्ति॥ उदात्तादिमात्रस्यैवहेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसंकरस्यांगांगितयानेपेक्षितत्वात्॥ एवमत्रश्लोकेचतुर्णांसंकराणांयथायोग्यसंकरः॥ एवमन्यत्रापुदाहरणीन्यूहनीयानि॥५०६॥ अमुंकुवलयानंदंधीक्षितः॥ नियोगाद्दिकटयतेनिरुपाधिकयानिधेः॥१॥ चंद्रालोकाविजयतोशरदागमसंभवः॥ हृद्यःकुवलयानंदोयत्प्रसादादयंदृयं॥२॥ ॥ इतिश्रीमद्दीक्षितविद्वाचार्यश्रीवेंकटरंगाध्वरीद्वयरसूनोरप्पदीक्षितस्यकृतिः॥ कुवलयानंदःसमाप्तः॥ शके १७९७ पार्थिवनामसंवत्सरेश्राद्रपदशुद्धचतुर्दश्यांरविदुर्वारेद्वितीयप्रहरे॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017